

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ

тəфриси

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ

БАКЫ-1978

1

MҮНДӘРИЧАТ

Мәктәблilәрә өлкәмизин Әсас Гануну һаггында 3

Методика вә тәрүбә

Ә. Өфәндизадә—Азәрбајчан дили тә'лиминин методлары вә онларын тәкмилләшдирilmәси һаггында	10
И. Әһмәдов—Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лим методларын-дан сәмәрәли истифадә шакирдләрин әгли һабилитетләрин инкишаф етдирмәјин шәртләриндән бир кими	24
III. Микајылов—Әдәбијат дәрсләриндә мұхтәлиф тә'лим усулларын-дан истифадәнин имканлары	33
И. Нә'мәтов—VIII синефдә әдәбијатын тарих илә әләгәли тәд-рисин тәрүбәсиндән	44
III. Мәмләдов—В. И. Ленинн фольклор һаггында бә'зи фикирлә-ринин өјрәдилмәси	50
С. Ваһидов—Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблемли тә'лимдән истифадәнин бә'зи мәсәләләри	56
В. Бабајтсева—Синтаксисн әсас ваһидләри	64
М. Әзимова—Фе'лин тәдрис процесиндә лексика үзрә билек-ләрин кенишләндирilmәси вә мөһкәмләндирilmәси	71
В. Мәмләдов—Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесинн тәд-рисиндә халqlар достлуғу идејасы проблеминин гојул-шу вә һәллине дәир	77

Бәди әсәрләрин дили

М. һәкимов—Бәјатлыларда тәсвир вә ифадә вәситәләри 85

Нәзәри гејдләр

С. Чәфәрәв—Мәсдәр категориясы һаггында	92
А. Нуријев—Күрчү дилиндә Азәрбајчан сөзләри әсасында ја-ранан омоним вә синонимләр һаггында	97

Тәбрик едирик

Профессор С. Чәфәрәв	100
Социалист Әмәји Гәһрәмәни З. Сәмәдов	101

Рә'јләр вә хуләсәләр

Г. Талыбов—Дәрсликәрдә зәрфин мә'на новләринә аид мубәһи-сәли бир мәсәлә һаггында	103
А. Әминов—Охучулар конфрансы	105

Сизин китаб рәфиниз

«V синефдә Азәрбајчан дили дәрсләри»	107
«Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар»	108
«Гәдим турк јазылы абиәдләринин дили»	109
«Грамматик чалышмаларын тилләри вә онларын апарылмасы методикасы»	111

MӘKTӘBLILӘRӘ ÖLKӘMIZIN ӘSAS GANUNU HAGGYNDA

1977-чи ил Бөјүк Совет халгынын тарихна әләмәтдәр бир ил кими дәхил олмушдур. Кечән ил Шанлы Вәтәннимизин гардаш халqlары илә бирликдә бүтүн тәрәггипләвәр бәшә-ријјәт дүнја зәһмәткешләринин ән әзиз бајрамы олан Бөјүк Октябр социалист ингилабынын 60 иллијини тәнтәнә илә гејд етди. һәмни ил даһа бир әзәмәтли һадисә илә әләмәт-дәрдур: ССРИ Али Совети гүдрәтли Совет халгынын 60 илә әлдә етдији мисилсиз наилијәтләри өзүндә тәчәссүм етдирән ән демократик конститусијаны октябрын 7-дә јекдәлликлә бәјәнди.

Өлкәмизин Әсас Гануну милјонларла зәһмәт адамынын әрләрдән бәри арзуладығы ән нәчиб вә һуманист һүғуqlары тәсбит етмәклә габагчыл бәшәријјәтә азадлығ вә сәадәт ну-ру бәхш етди. Бу Ганун ејни заманда империалист дәирәлә-ринә, мұһарибә гызышдырычыларына, инсан ләјәгәтини вә һүғуqlарыны тапдалајанларла ағыр зәрбә ендирди.

ССРИ Конститусијасынын үмумдүнја тарихи әһәмијјә-тини, социалист демократиясынын чох бөјүк үстүнлүклә-рини, совет чәмијјәтинин рәһбәр вә истигамәтвәричн гүввәси, онун сијаси системинин өзәји олмағ ети-бары илә Сов.ИКП-нин ролунун шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бунунла әләгәдәр оларағ ССРИ Маариф Назирлији хусуси методик мәктуб дәрч етмишдир. һәмни мәктубда гејд едилдир ки: «ССРИ Конститусијасынын шакирдләр тәрәфиндән өјрәнил-мәси үзрә бүтүн ишләр совет мәктәбләринин гаршысында дү-ран башлыча тә'лим-тәрбијә вәзифәләринин мұвәффәгијјәтли һәллине, бүтүн тәрбијә ишләринә көмәк етмәли, шакирдләр-лә Совет Вәтәни гаршысында вәтәндашлығ борчуну дәрк ет-

мәк, социализмин наилијјәтләрини мүдафиә етмәјә һазыр ол-
маг һиссләри формалашдырылмасына, вәтәнпәрвәрләр вә
бейнәлмилләчиләр, фәал коммунизм чәмијјәти гуручулары
тәрбијә едилмәси мәсәләләринә комплекс сурәтдә јанашыл-
масына јөнәлдилмәлидир».

ССРИ-нин Јени Конститусијасынын мәктәблиләр тәрә-
финдән өјрәнилмәси заманы Совет халгынын 60 илдә әлдә
етдији вә үмумдүнјә әһәмијјәти олан тарихи наилијјәтләри-
ни, Сов.ИКП-нин рәһбәр вә истигамәтвәричи ролуну, инки-
шаф етмиш социализм чәмијјәтинин бәшәр тарихиндә ән де-
мократик гурулуш олдуғуну фәктик вә конкрет мисалларла
ачыб көстәрмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә ССРИ Маариф На-
зирлији өз методик мәктубунда мәктәблиләрлә хусуси мөш-
ғәләләр апарылмасыны зәрури сәјмишдыр. Һәмин көстәриш-
дә Әсас Ганунун өјрәдилмәси үчүн ибтидан синифләрдә 3—4
сәһбәт, IV—VII синифләрдә 9 мөшғәлә, VIII—X синифләрдә
исә азы 17 мөшғәлә кечирмәк мәсләһәт көрүлмүшдүр.

ССРИ Конститусијасынын әсас маһијјәти вә башлыча
мүддәаларыны инандырычы шәкилдә, конкрет нүмунәләр
әсасында шакирдләрә даһа дәриндән вә һәртәрәфли баша
салмаг үчүн башга фәнләрлә јанашы әдәбијјат фәннинин дә
чох бөјүк имканлары вардыр. Һәмин имканлар ССРИ Ма-
ариф Назирлијинин методик мәктубунда ашағыдакы кими
хүләсә едилмишдир:

IV—VII синифләрдә совет әдәбијјаты үзрә бөлмәләрин
өјрәнилмәси баша чатдыгдан сонра үмумиләшдиричи дәр-
ләр кечмәк мәгсәдәүјүндүр. Һәмин дәрсләрдә мүәллим өј-
рәнилмиш әсәрләрдән көтүрүлмүш конкрет нүмунәләр әса-
сында зәһмәткешләрин ингилабадәк вә ингилабдан сонраки
һәјәтлары арасындакы тәзадлары көстәрир, Октябрын совет
халгыны ағ күнләрә чыхардығыны гејд едир, совет вәтәндаш-
ларынын ССРИ Конститусијасында тәсбит олунмуш чох бө-
јүк һүгүгларыны вә азадлыгларыны нәзәрә чатдырыр. X (XI)
синифләрдә «50—70-чи илләрин әдәбијјаты» мөвзусу өјрә-
ниләркән мә'зунлары әдәбијјат вә инчәсәнәт сәһәсиндә
Сов.ИКП-нин сијасәти илә таныш етмәк нәзәрдә тутулур.
Мүәллим мәктәблиләри чохмилләтли совет әдәбијјатынын
наилијјәтләри илә таныш едир. VIII—X (XI) синифләрдә
мүасир совет әдәбијјаты үзрә синифдәнхарич гираәт дәр-
ләриндә мәктәблиләр коммунизм гуручулуғунун наилијјәт-

ләри, совет адамларынын јарадычы, азад әмәкләри, онла-
рын зәнкин мә'нәви әләми илә таныш олурлар».

Јухарыдакы тәләбләр бахымындан Азәрбајчан әдәбијја-
тындан програм материалларына нәзәр салдыгда Бөјүк Октя-
брын вә Совет һакимијјәтинин халгымыза бәхш етдији
азадлыгы, хошбәхт, фираван һәјәти вә дүнјада ән демокра-
тик һүгүглары шакирдләрә баша салмаг үчүн мүәллимин
чох бөјүк имканлары малик олдуғу ашкара чыхыр.

V синфин әдәби оху материаллары ичәрисиндә, мәктуб-
да да гејд едилдији кими «Ики дүнја—ики ушагыг» мөвзу-
суна һәср едилмиш бир нечә нәср әсәри вардыр. Бу әсәрләр
ичәрисиндә «Гәјчы» вә «Тахта гашыг» һекајәләри хусусилә
марағлы вә ибрәтамиздир. Шакирдләр V синифдә Һәмин һе-
најәләрлә таныш олмамышдан әввәл Ә. һагвәрдијевин «Мир-
зә Сәфәр» вә С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәләрини
охујуб өјрәнирләр. Мүәллим «Мирзә Сәфәр» һекајәсини тәд-
рик едәркән Мирзә Сәфәрин өз оғланларыны охутмаг үчүн
тәһсил һағыны вермәкдә нә гәдәр чәтинлик чәкдијини (јә'ни
тәһсилни пуллу олдуғуну) хусуси гејд етмәли, инкишаф ет-
миш социализм чәмијјәтиндә исә орта тәһсилни пулсуз, һәм
дә ичбари маһијјәт дашыдығыны шакирдләрә ајдындлашдыр-
малы, мүгајисәләр апармалыдыр.

ССРИ Конститусијасы вәтәниниздә јашајан бүтүн мил-
ләтләрә вә халғларына азадлыг вә хошбәхтлик бәхш етмәклә
вәзифәсиндән, тәһсилиндән, ичтимаи мәншәјиндән асылы ол-
мајараг һамыја бәрәбәр һүгүглар вермишдир. Шакирдлә-
рымизин бу сијаси мәсәләни даһа дәриндән баша дүшмәләри
үчүн С. С. Ахундовун «Гарача гыз» һекајәсинин идеја мөз-
мунундан кенш истифада етмәк чох марағлыдыр.

Бөјүк Октябрын көркәмли наилијјәтләрининдән бири дә
партија вә һөкүмәтимизин кәнч нәслә олан аталыг гәјғы-
сында өз көзәл ифадәсини тапмышдыр.

Конститусијамызын 25-чи маддәсиндә дејилдир: «ССРИ-
дә кәнчләрин коммунист тәрбијәсинә, мә'нәви вә физики ин-
кишафына, онларын әмәјә вә ичтимаи фәалијјәтә һазырла-
масына хидмәт едән ваһид тәһсил системи мөвчуддур. ССРИ-
дә тәһсил пулсуздур». Совет һакимијјәтинин илк күнләрин-
дән башлајараг даһи Ленин кимсәсиз, јетим вә јохсул ушаг-
ларыны ачы тәләји илә чидди сурәтдә марағланмыш, онларын
хошбәхтлији наминә мүмкүн олан бүтүн тәдбирләри көр-
мүшдүр. Даһи рәһбәримизин бу бөјүк бәшәри гәјғысыны ша-

кирдләримизин даһа дәриндән вә һәртәрәфли баша дүшмәләри үчүн мұәллимләр С. Т. Шаһбазинин «Ғајчы» вә Е. Арајевин «Тахта ғашығ» һекајәләринин тәдрисинә хусуси диггәт јетирмәлидирләр. һәмин һекајәләрдә тәсвир олуған Мәммәд вә Новруз кими миңләрлә кимсәсиз ушағлар јалныз Совет һакимијәтинин аталығ ғајғысы сәјәсиндә хошбәхтлијә чага билдиләр. Мұәллимләр һәмин әсәрләрин тәдриси заманы мұхтәлиф нөв мұғажисәләр апармағ, нүмунәләр көстәрмәк јолу илә һидики ушағларымызын мәһз нәјин вә кимиң сәјәсиндә хошбәхтлијә чатдығларыны ајдын дәрк етдирә биләрләр.

ССРИ-нин Јени Конститусијасынын маһијәтини шакирдләрә даһа дәриндән вә һәртәрәфли баша салмағ үчүн орта мәктәбин јухары синифләриндә бөјүк вә кениш имканлар вардыр. Хусусилә Х синифдә Совет әдәбијәтинин тәдриси заманы конститусијанын вәтәнимизин бүтүн миңләтләринә вә халғларына бәхш етдији ән демократик һуғуғларын маһијәтини фактлар әсасында изаһ етмәк, ајдынлашдырмағ мұәллимләримизин мүгәддәс борчу олмалыдыр.

Конститусијамыз вәтәнимизин бүтүн миңләтләринә вә халғларына али һуғуғлар бәхш етмәклә јанашы һәр бир вәтәндаш ғаршысында бир сыра мәс'ул вә мүгәддәс вәзифәләр дә ғојмушдур. 59-чу маддәдә дејилир: «Һуғуғларын вә азадлығларын һәјәтә кечирилмәси вәтәндашын өз вәзифәләрини ичра етмәсиндән ајрыла билмәз».

ССРИ вәтәндашы ССРИ Конститусијасына, Совет ғанунларына әмәл етмәјә, социалист биркәјәшәјыш ғајдаларына һөрмәт етмәјә, ССРИ-нин вәтәндашы кими јүксәк ады лајигинчә дашымаға борчлудур».

Јени Конститусијанын бу маддәсинин дәрин ичтимаисияси маһијәтини шакирдләрә һәртәрәфли баша салмағ үчүн мұәллим Х синифдә Ч. Чаббарлынын өлмәз сәнәт әсәри «Алмаз» пјесинин тәдрисиндән кениш истифадә едә биләр. Мәсәләң, Алмазын һәмин маддәнин мәзмуну илә билаваситә сәсләшән ашағыдакы сөзләрини хатырламағ јеринә дүшәр: «...Мән совет өлкәсинин там һуғуғлу бир вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизин вәтәндашлығ борчумуздур». Вә јахуд, сөһбәт ғадынларла кишиләрин һуғуғ бәрабарлијиндән кедирсә, «Севил» пјесиниң, мөвзу халғлар достлуғудурса «1905-чи илдә» драмыны јада саямағ; онларын идеја-сияси мәзмунуну һәртәрәфли вә кениш ајдынлашдырмағ зәруријәтә чеврилмәлидир. Әкәр халғ шаһри С.

Вургунун «Муған» поемасы тәдрис едилирсә, бу заман Конститусијамызын башлыча мүддәаларындан бири оған азад вә шәрәфли әмәкдән сөһбәт ачмағ, өлкәмиздә әмәјин вә әмәк адамларынын харүғәләр јаратдығыны, халғмызы коммунизмин ишығлы кәләчәјинә даһа тез јахынлашдырдығыны ифтихар һисси илә шакирдләрә баша салмағ мұәллимин ән мүгәддәс вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

Һеч шүбһәсиз, әдәбијат дәрсләриндә ССРИ-нин Јени Конститусијасы илә әлағадар сөһбәтләри јухарыда ғәјд олуғанларла мәһдудлашдырмағ олмаз. Совет әдәбијәти идејасияси чәһәтдән олдугча зәңкин мәзмуна маликдир. Көркәмли јазычыларымызын истәр орта мәктәбдә билаваситә тәдрис олуған, истәрсә дә синифдәнхарич оху васитәснлә өјрәнилән әсәрләри Конститусијамызын бу вә ја дикәр мүддәалары илә сәсләшир, шакирдләримизи елми материализм дүңјәкөрүшү, коммунизм чәмијјәтинин јүксәк амаллары үғрунда мүбаризә апармағ руһунда тәрбијәләндирир. Мұәллимләримизин вәзифәси исә өз елми-нәзәри биликләрини даим артырмағ, педагожи вә методик усталығларыны тәкмилләшдирмәк јолу илә шакирдләри коммунизм чәмијјәтинин фәал гуручулары кими јетишдириб тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Инсана лазым олан биликлəрин һəчм е'тибары илэ кəскин шəкилдэ вэ сур'этлэ артыгы индики шəраит-дэ башлыча мэгсэд артыг мўэјјон гэдэр фактлары мəним-сəмјкдөн ибарэт ола билмэз. Өз биликлəрини мўстəгил сурəтдэ артырмаг, елми вэ сијаси информасијанын сур'этли ахывындан баш ачмаг бачарыгы ашыламаг вачиб-дир. Бурада бизи бəјүк иш кезлэјир. Әлбэттэ, бу иши ептијатла, дүшүнчэ илэ кəрмэли, мейданда оланлары кəрəксиз јерэ дагытмага вэ ја тэлəсик гəрарлар гəбул етмэјэ јол верилмэмэлидир. Бурада нэ тэлэб олунур? Көрүнур, һэм мўэллимлэр һазырламаг ишн јакшылаш-дырылмалы, һэм тəлим методларынын өзү һəјатын тэл-лэблəринэ ујунлашдырылмалы, һэм дэ мэктəблэр мўа-сир тэдрис вэсант илэ, о чүмлэдөн əјани вэсантлэ тə-мин едилмэлидир.

Л. И. БРЕЖНЕВ.

ТЭ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫН ТƏКМИЛЛЭШДИРИЛМЭ-СИНЭ ДАИР РЕСПУБЛИКА КОНФРАНСЫ

Кечэн илин декабр ајында Азэрбајчан ССР МН вэ Азэрбајчан ЕТПЕИ «Тə'лим методларынын Сов.ИКП XXV гурултајы гəрарлары бахымындан тəкмиллэшдирилмэсинин нэзəri вэ практик мəsəlэлəri» мөвзусунда республика ел-ми-практик конфрансы кечирилмишдир.

Конфрансын пленар ичласына Азэрбајчан ССР маариф назир, ССРИ ПЕА-нын һəнгиги үзвү, профессор М. Мехдизадэ јолдаш сəдрлик етмишдир. О, кириш сөзүндэ тə'лим метод-ларыны гурултајын тэлəблəri бахымындан тəкмиллэшдир-мэјин башлыча истигамэтлəрини, һəмин саһэдэ республика мўэллимлəri вэ алимлəринин гаршысында дуран вэнифалəri кениш шəрһ етмиш вэ конфрансын иш системини барэдэ мə-лумат вермишдир.

Пленар ичласда Азэрбајчан ЕТПЕИ-нин директору З. Гаралов «Орта үмүмтəһсил мэктəблəриндэ тəбиет-ри-јазийат фəнлəринин тэдриси просесиндэ тэтбиг едилэн тə-лим методлары вэ онларын Сов.ИКП XXV гурултајы гəрар-ларына ујун олараг тəкмиллэшдирилмэси јоллары»: пед-агожи елмлэр доктору **Ј. Кəримов** «Һуманитар фəнлəрин тэдриси просесиндэ тэтбиг едилэн тə'лим методлары вэ он-лары тəкмиллэшдирмэјин башлыча истигамэтлəri»: пед-аго-жи елмлэр доктору **Ј. Талыбов** «Габагчыл иш тəчрүбэсинин өјрəнилмэси тə'лим методларыны тəкмиллэшдирмэјин əсас истигамэтлəриндэн бири кими»; психоложи елмлэр доктору, профессор **Ә. Әлизадэ** «Тə'лим методларынын психоложи əсаслары һаггында, педагожи елмлэр намизэдн **Ә. Аға-јев** «Тə'лим методларынын тэтбиги вэ тəкмиллэшдирилмэ-си ишиндэ республика педагожи мэтбуатынын ролу»; Јев-лах рајону, Халдан мэктəбинин директору **З. Шөјүбов** «Тə-лимин һəјатла вэ коммунизм гуручулуғу практикасы илэ əлагələндирилмэси» вэ педагожи елмлэр доктору **Ә. һəши-мов** «Тə'лим методларынын тэријəви ролу һаггында» мөв-зуларында мə'рузэ охумушлар.

Пленар ичласдан сонра ики күн давам едэн бөлмэ ич-ласлары фəалијјэт кестермишдир.

Азэрбајчан дили вэ əдəбијјатын тэдриси методикасы бөлмэсиндэ педагожи елмлэр доктору **Ә. Әфəндизадэ** «Азэр-бајчан дили тэдрисинин методлары вэ онлардан сэмэрəли истифадэ» мөвзусунда, пед-агожи елмлэр доктору **Ш. Мика-јылов** «Əдəбијјат дəрслəриндэ тə'лимин мұхтəлиф методла-рындан истифадəнин имканлары вэ јоллары» мөвзусунда мə'рузэ охумушлар. Нефтчала рајону, Гарайманлы кəнд мэк-тəбинин мўэллими **Н. Әһмədов** вэ педагожи елмлэр нами-зэди, Гусар РХМШ-нин инспектору **Н. Нəмəтов** исə əлавэ мə'рузэ илэ чыхыш етмишлэр. Бундан сонра мə'рузэлэр ə-трафында педагожи елмлэр намизэди **С. Ваһидовун**, Хачмаз рајонундакы Галачан кəнд мэктəбинин мўэллими **Ә. Гули-јевин**, Исмајылы рајонундакы Ханкəнд мэктəбинин мўэл-лими **К. Вејсəловун**, Əли Бајрамлы шəһэр 9 нөмрəли мэк-тəбин мўэллими **Ч. Мəммədовун**, Бақыдакы 140 нөмрəли мэк-тəбин мўэллими **Г. һачыјеванын** конкрет мөвзуларда мə-лумат-чыхышлары динлэнилмишдир.

Бүгүн мə'рузэ вэ чыхышлар əтрафында кениш мұзак-ирлэр, фикир мұбадилэлəri апарылмышдыр. Чыхыш едэн јолдашлар бөлмэ ичласларынын јүксək сəвијјэдэ кечдијини

гејд етмиш вә конфрансын иши һаггында разылыгларыны билдирмишләр.

Мәчмуәминзин бу нөмрәсиндә конфрансын Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси методикасы бөлмәсиндә охунмуш мәрузәләрин әсас мәзунуну охучулара тәгдим едик. Нәзәрә алынмалыдыр ки, дәрә олунан материалларын бәзиләри чап үчүн әсаслы сурәтдә јендән ишләнилмиш, тәкмилләшдирилмишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘЛИМИНИН МЕТОДЛАРЫ ВӘ ОНЛАРЫН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ

педагожи елмләр доктору,
Азәрб. ЕТПЕИ-нин шәбә мүдири

1. Тәлим методлары һаггында бир нечә сөз.

Мәлум олдуғу үзрә, тәлим методлары шакирдләри мүәјјән билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәк, бу просесдә онларын фәалијјәтини дүзкүн истигамәтләндирмәк, дүнјәкөрүшүнү формалашдырмаг үчүн мүәллимин истифадә етдији јоллар, пријомлар вә васитәләр системидир.

Педагожи әдәбијатда тәлим методларынын тәснифи һаггында индијәдәк мүхтәлиф мұлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Дидактика сәһәсиндә чалышан тәдгигатчыларын бәзиләри тәлим методларыны билијин мәнбәләринә кәрә, бәзиләри бәшәр мэдәнијјәтинин бир-бири илә үзви сурәтдә әлағәдар олан дөрд үнсүрүнә, јәни 1) тәбиәт вә чәмијјәт һаггында биликләрә, 2) бачарыг вә вәрдишләрә, 3) јарадычы ахтарыш тәчрүбәсинә вә 4) инсанын реал варлыға емоционал мүнәсибәтләринә әсасән вә с. тәсниф етмәк тәклифини ирәли сүрүрләр. Һәләлик сонунчу мұлаһизә даһа мөгсәдәујгун һесаб едилир. Бу мұлаһизәјә әсасән, методларын тәснифини ашағыдакы шәкилдә вермәк тәклиф олунур:

1. Изаһлы-иллүстратив метод. 2. Репродуктив метод. 3. Евристик мұсаһибә вә проблемли шәрһ методу. 4. Тәдгигатчылыг методу.

Бунлардан әввәлинчиси биликләри мүәллимин сөз вә әјанилик васитәсилә шәрһ етмәсинә дејилир.

Репродуктив метод мүәллимин изаһыны баша дүшмәк, дәрк етмәк үчүн мұшаһидәләр апармағы, факт вә һадисәләри тәһлил етмәји, үмүмиләшдирмә, мүчәррәдләшдирмә,

тәсниф етмә кими тәфәккүр әмәлијјатларыны әһатә едир, шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләрин јаранмасына хидмәт кәстәрир.

Евристик мұсаһибә вә проблемли шәрһ методу факт вә һадисәләри шакирдләрин фәаллыгы әсасында мәнимсәмәсинә хидмәт едир; бу метод биликләри шакирдләрин башына зорла долдурмағы дејил, фикри фәаллыг вә мүстәгил нәтичәләр чыхартмаг әсасында мәнимсәмәји тәләб едир. Доғрудан да, биликләри мөһкәм мәнимсәтмәк үчүн шакирдләри иштаһа кәтирмәк мұһүм шәртдир. Евристик мұсаһибә вә проблемли шәрһ методу шакирдләрдә мәнз белә бир иштаһ јаратмағы тәмин едә билир; бу иштаһын әсасыны биликләри гәбул етмәк үчүн шакирдләрин бејниндә јарадылан «шәрти рефлекс» тәшкил едир; һәмин «шәрти рефлекс» онлары дүшүнмәјә, ахтарышлар апармаға, мүстәгил фикир сөјләмәјә, даһа доғрусу, мәлум биликләрә истинадән мәчһул биликләри тапмаға, һабелә чәтинликләри дәф едәрәк мүстәгил фикир сөјләмәјә тәһрик едир.

Тәдгигатчылыг методу шакирдләри мүстәгил ахтарышлар апармаға чәлб етмәји әсас тутур. Бу методун тәтбиғи нәтичәсиндә шакирдләр фактлары мұшаһидә едир, тутушдурут, лазыми нәтичәләри өзләри ахтарыб тапмаға сәј кәстәрирләр.

Әлбәттә, гејд етдијимиз методлар һаггында даһа әтрафлы сөз ачмаг мүмкүндүр. Лакин бу бизи сөһбәтимзин әсас мөгсәдиндән узаглашдыра биләр. Ахы биз бурада гаршымыза, башлыча олараг, Азәрбајчан дилинин тәлиминдә истифадә едилән методлар вә онларын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләриндән данышмағы әсас мөгсәд гојмушут.

2. Азәрбајчан дили тәлиминин методлары вә онларын тәснифи һаггында.

Азәрбајчан дилинин тәлиминдә истифадә едилән методлар һансылардыр? Бунлар дидактиканын тәклиф етдији вә јухарыда адларыны чәкдијимиз методлардан фәргләнирми? Бәс һәмин методларын, јәни Азәрбајчан дилинин тәлиминдә истифадә едилән методларын тәснифи һаггында нә кими фикир сөјләмәк олар?

Етираф едәк ки, һәләлик бу суаллара конкрет вә нәзәри чәһәтдән јеткин чаваб вермәк чәтиндир, чүнки һәмин мәсәләләри ајдынлашдырмаг чидди нәзәри тәдгигатлар апармағы тәләб едир. Мәнз буна кәрә биз бурада Азәрбајчан дилинин тәлиминдә истифадә едилән методларын тәснифи,

бунларын бир-биринә тә'сири вә с. кими пәлә һәллинә башланылмамыш мәсәләләр барәсиндә конкрет вә тутарлы фикир сөйләмәк, мувафиг нәтичәләр чыхармаг нијјәтиндә дејлик. Бу кими мәсәләләрнин һәллиндә гаршыја чыхан чәтинликләр бир дә онунла әлагәдардыр ки, ССРИ-дә мөвчуд олан мұхтәлиф ана дилләринин тәдрис методикасына анд әдәбијјатда, һәтта мұхтәлиф мұәллифләр бир-бириндән фәргли мұлаһизәләр ирәли сүрүрләр. Мәсәлән, рус дилинин тәдрис методикасы саһәсиндә көркәмли алимләрдән Л. П. Федаренко, А. В. Текучев грамматик тәһлили дә, имланы да дил тә'лиминин методларындан һесаб едирләр, дикәрләри исә бунлары чалышма нөвләри кими гијмәтләндирирләр. Башга мисаллар да кәстәрмәк олар.

Бизчә, грамматик тәһлили вә ја имланы метод һесаб едәниләрин дә, чалышма нөвү кими гијмәтләндирәнләрин дә фикриндә мұәјјән һәгигәт вар; о мә'нада ки бунлардан јеринә көрә һәм метод, һәм пријом, һәм дә васитә кими истифадә олунур. Мәсәлән, әкәр мұәллим бу вә ја дикәр грамматик материалы мәһз грамматик тәһлилин көмәјилә шакирдләрә мәнимсәдирсә, бурада грамматик тәһлил методдур. Әкәр онлардан билији мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә истифадә едирсә, бу заман о, васитәјә чеврилер. Әлбәттә, фикримизлә разылашмајанлар да ола биләр; мұбаһисә етмәк истәмирик.

Кәлин ана дили тә'лиминин методлары вә онларын тәснифи һаггында һәләлик ән јени тәдгигатлара истинад едәк. Бу тәдгигатларын мұәллифи көркәмли совет алими професор Лидија Прокофјевна Федаренкодур.

Проф. Л. П. Федаренко рус дили тә'лиминин методларыны ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк фикрини ирәли сүрүр:

Биринчиси, дилин нәзәри чәһәтдән өјрәнилмәсинә хидмәт едән методлар; бураја мәктәбдә кечилән бүтүн әсас фәнләр үчүн үмуми олан методлар—мүсаһибә, мұәллимин шәрһи, дәрслик үзәриндә иш вә с. методлары дахилдир.

Икинчиси, дили нәзәри-практик чәһәтдән өјрәнмәјә хидмәт кәстәрән методлар; бураја мұхтәлиф типли чалышмалар үзәриндә иш методу, нәзәри материалын дәрк едилмәсини тә'мин едән тәһлил характерли ишләри эһатә едән лингвистик тәһлил, дил фактлары үзәриндә мұшаһидә, өјрәдичи имла методлары дахилдир.

Нәһајәт үчүнчүсү, дили практик чәһәтдән өјрәнмәјә

хидмәт едән методлардыр; бу методлар чанлы нитг шәраитиндә шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк ишини интенсивләшдирмәји тә'мин едир. Бунларын әсасында нүмунәвн нитги (ешидилән, данышылан, охунан) тәглид етмәк процесси дурур.

Проф. Л. П. Федаренко бураја нүмунәјә әсасән нағыл етмәк, нүмунәјә әсасән тәсвир етмәк, мұһакимә етмәк, рәдактә етмәк, ифадәјә һазырлыг, сорғу китабларындан (лүгәтләрән) истифадә кими методлары дахил едир.

Бизә елә кәлир ки, рус дили—ана дили тәдрисинин методлары һаггындакы бу фикирләри өјнән Азәрбајчан дили тәдрисинә дә аид етмәк олар.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, јухарыда ады чәкилән методлардан һәр бири мәктәб практикасында мұхтәлиф тә'лим пријомларындан истифадә илә һәјата кечирилер. Мәсәлән, нәзәри-практик методлардан бири олан өјрәдичи имла өз характеринә көрә орфографик тәһлилин мұшајиәти илә апарылыр; белә ки, орфографик тәһлил имладан әввәл апарыла билир,—бу заман хәбәрдарлыгы имла пријомларындан истифадә едилер; имладан сонра апарыла билир,—демәк, изаһлы имла пријомундан истифадә олунур;—нәһајәт, имланын јаздырылмасы просесиндә апарыла билир,—демәк, коментариялы имла пријому тәтбиг едилер.

Нәзәри материалын өјрәдилмәсинә хидмәт едән методлардан истифадә едәрәк, илк нөвбәдә, дил һадисәләринин мәнасыны вә онларын бир-бириндән фәргли чәһәтләрини дәрк етмәк принципи әсас тутулмалыдыр. Бу принципә чаваб верә билән метод вә пријомлар мәнтиги характер дашыјан бир сыра фәалијјәт нөвләрини эһатә едир; бунлар, әсасән, ашағыдакылардан ибарәтдир:

мүгајисә етмәк, үмумиләшдирмәләр апармаг; мұчәррәдләшдирмәк; тәһлил, тәркиб; дедуксија, индуксија; мұһакимә јүрүтмәк, нәтичә чыхармаг.

Дили нәзәри-практик чәһәтдән өјрәнмәјә хидмәт едән методларын әсасында башлыча ики принцип дурур: 1) дил материалына шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк вә онларын данышыг үзвәларини инкишаф етдирмәк (еләчә дә әләрини јазмаға өјрәтмәк) принципи; 2) дилә һәссас мұнасибәти инкишаф етдирмәк принципи.

Әввәлинчи принцип шакирдләрин данышыг апаратыны елә инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутур ки, онлар, мәсәлән, башгасынын нитгини ешидәркән бу вә ја дикәр сөзү нечә

тələффүз етмәк лазым олдуғуна диггәтләрини чөлб едиб, өз данышыг үзвләринин фәалијјәтиндә мүвафиг: «тәсһһләр апара» билсинләр. Ахы шакирд јазаркән ешитдији (вә ја нәзәрдә тутдуғу) һәр сөзү, һәр чүмләни һәм тәләффүз, һәм дә интонасија чәһәтдән мүнтәзәм олараг өз артикул-јасијасында тәкрар едир, «сынагдан чыхарыр», јалныз бундан сонра онун һәрфләрлә ифадәсинә кечир.

Икинчи принциплә бағлы олан метод вә ја пријом шакирдләри нүмунәләрә әсасән нитг фәалијјәти кәстәрмәјә (данышымаға, јазмаға, охумаға) тәһрик едир: һәммин нүмунәләр әсасында дүзәлтмә сөзләрин әмәлә кәлмәси нормалары, јахуд мүхтәсәр чүмләни кениш чүмләләрә чевирмәк, һәмчинс үзвлү чүмләләр тәртиб етмәк нормалары вә с. мәним-сәнилдр.

3. Азәрбајчан дили тә'лими методларынын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләринә даир.

Сов.ИКП XXV гурултајынын халг маарифини даһа да инкишаф етдирмәк сәһәсиндә гаршыја гојдуғу башлыча вәзифәләрдән бири дә мәһз тә'лим методларынын тәкмилләшдирмәк вә јени-јени, даһа сәмәрәли методлар ахтарыб тапмагдан ибарәтдир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәкдә Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын да өз пайы вардыр.

Истәр мүүәлимләрин методик мәчлисләриндә, истәрсә дә бә'зи мүүәлифләрин мәгаләләриндә методлар һаггында сөһбәт ачыларкән јени методларын ән'әнәви методлардан үстүнлүјү мәсәләсинә тохунулур, һәтта ән'әнәви методлары пиләјәнләр, бунлары јени методлара гаршы гојанлар да олур.

Шүбһәсиз ки, мәсәләјә бу чүр јанашмаг көкүндән сәһвдир. Ән'әнәви методлардан имтина етмәк, әвәлән, дидактиканын нәинки илләрдән, һәтта әсләрдән бәри әлдә етдији бөјүк наилијјәтләри, мәктәбин газандығы зәнкин тәчрүбәләри инкар етмәк оларды. Дикәр тәрәфдән, онлардан имтина едилмәси, тә'лим методларынын хәзинәсини нәинки қасыблашдырар, һәтта чох бәситләшдирәрди вә бәлкә дә, тә'лим просесини әчаиб бир шәклә саларды. Ән'әнәви методлара мүнәсибәт мәсәләләриндә бә'зи јолдашларын, о чүмләдән бир чох мүүәлимләрин сәһвә јол вермәләри онларын һәммин методлара, образлы десәк, дүнәнин көзү илә бахмаларындан ирәли кәлир. Һалбуки мүүәлимләримизин әксәријјәти инди ән'әнәви методлардан мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә чох усталыгла истифадә едир вә бөјүк мүвәффә-

гијјәтләр газанырлар. Ән'әнәви методларын чоху тәчрүбәдә елә тәкмилләшмә просесини кечиб ки, онлар тамамилә мүасирләшиб; јени метод вә пријомларла үзви сурәтдә әләгәләнә билмә хүсусијјәтини қасб едиб. Бах бу мә'нада ән'әнәви методлардан јерли-јериндә, ба'чарыгла истифадә олунмасына һеч кәс етираз етмәјә һағлы дејил.

Демәк, тә'лимин кејфијјәтини, сәмәрәлилијини мүүәлимин истинад етдији методун «јени» вә ја «көһнә» олмасында ахтармаг доғру дејил. Әсил мәсәлә мөвчуд методлар арсеналындан бу күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә истифадә етмәк һүнәринә јијәләнмәкдәдир; тә'лим методларына јарадычы көзлә бахмагда, бунлары даһа да тәкмилләшдирмәјә сәј кәстәрмәјин вәчиблијиндәдир.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, тә'лим методларыны инкишаф етдирмәјин түкәнмәз мәнбәји мүүәлимләримизин јарадычы фәалијјәти, мәһсулдар әмәјидир. Тә'лим методлары һаггындакы бүтүн елми идејалар, мүдәһизәләр, тәклифләр—һамысы мәһз бу мәнбәдән доғур. Һәммин мәнбәјин гајнағында республикамызын габагчыл дил-әдәбијјат мүүәлимләриндән дә бир чохунун изләри ачыг-ајдын көрүнүр. Белә мүүәлимләрә Социалист Әмәји Гәһрәманы Зәрбәли Сәмәдову (Бақы, 190 №-ли мәктәб), Гурбанханым һачыјеваны (Бақы, 140 №-ли мәктәб), Әфшан Чаббарованы (Бақы, 173 №-ли мәктәб), Нәһибә Мәммәдованы (Бақы, 18 №-ли мәктәб), Нурпаша Һүммәтову (Шәки рајону, Охуд кәнд мәктәби), Елхан Ағажеви (Чәлилабад, 1 №-ли мәктәб), Әлимәммәд Шәфијеви (Губа, 1 №-ли мәктәб), Нәсәнбалә Мәммәдову (Гусар рајону, Аваран кәнд мәктәби) вә башгаларыны мисал кәстәрмәк олар. Әлбәттә, бунлар ејни бир фәхри сијаһыја адлары дүшән мүүәлимләрин анчаг кичик бир һиссәсидир. Белә мүүәлимләрдән һәр биринин иш тәчрүбәсиндә Азәрбајчан дили тә'лими методларынын тәкмилләшдирмәјин елми-әмәли изләри, шырымлары көрүнүр. Мәсәлән, шакирдләрин рабитәли нитгини инкишаф етдирмәклә әләгәдар методларын тәкмилләшдирилмәси Нурпаша Һүммәтовун, Гурбанханым һачыјеванын вә Әфшан Чаббарованын иш тәчрүбәсиндә өзүнүн көзәл әксини тапыб. Биз бу мүүәлимләрин адыны она көрә хүсуси олараг гејд едирик ки, онлар ејни заманда һәммин сәһәнин тәдгигатчылары кими таныныблар.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир тәләбләр бахымындан тә'лим методларындан комплекс һалында

истифадејә диггәт јетирән мүәллимләр даһа бөјүк мүвәф-
фәғијәт газанырлар. Назырда да елә мүәллимләр вар ки,
онлар бүтүн диггәтләрини, мәсәлән, јалныз перфокартла
ишдән кениш истифаде етмәјә јөнәлдир, јахуд тәкчә экран
васитәләринин тәтбигинә хусуси мејл көстәрирләр; беләлик-
лә, дәрсин мүасирлијини, еффеktivлијини јалныз бунлар-
дан бириндә ахтарырлар. Әлбәттә, бу, образлы десәк, чајы
кечмәк үчүн чырмаланмағ бахымындан фәјдалыдыр, лакин
буну да унутмағ олмаз ки, аталар демишкән, бир чичәклә
јаз ачылмаз. Фикрими даһа ајдын чатдырмағ үчүн јадымда
галан бир мисалы бурада охучуларын нәзәринә чат-
дырмағым, зәнн едирәм ки, јеринә дүшәр.

Тәхминән үч-дөрд ил бундан әввәл, иш тәчрүбәси илә
марағландығым рајон мүәллимләриндән бири мәни өз шәх-
си әмәјинин мәһсулу олан чохла лент јазылары илә таныш
етди. Сөһбәтимиздән мә’лум олду ки, һәмин мүәллим өз
дәрсләрини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк үчүн
тә’лим просесиндә магнитофондан истифадејә хусуси диггәт
јетирир. Әлбәттә, бу тәчрүбәдә мән мүәллимин бөјүк әм-
јини, онун өз сәнәти илә алышыб јанан одлу үрәјини жәр-
дүм. Лакин сөһбәтимизин сонунда она вердијим—Бәс бүтүн
бу сәјләриниз Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин реал
мүвәфғәғијәтләринә нечә тә’сир көстәриб? суалына белә
бир тәәсүфләндиричи чаваб алдым:—Ачығыны дејим ки,
һеч бир ирәлиләјиш һисс етмирәм.

Нәтичә е’тибарилә һәмин мүәллимә тәклиф етдим ки,
тә’лим методларындан мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә јалныз
биртәрәfli истифаде етмәклә мәһдудлашмасын... Көрүнүр
иш тәчрүбәсиндәки чатышмазлығи чох тез баша дүшдүјү
үчүндүр ки, инди онун ады республикамызын ән јахшы дил-
әдәбијјат мүәллимләри сырасында дурур. Һәмин мүәллим
бир гәдәр бундан әввәл, адыны чәкдијим Әлимәммәд Шәфи-
јевдир.

Демәк, тә’лим методлары вә пријомларынын јалныз бу вә
ја дикәриндән мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә истифадејә
алудәчилик көстәрмәк һалларына сон гојмағын дөврү чох-
дан чатыб. Унутмағ олмаз ки, партијамызын мәркәзи коми-
тәсинин 1932-чи ил гәрарында дејилмиш «Һеч бир метод
ајрылығда тә’лимин әсас универсал методу ола билмәз»
сөзләри инди дә өз актуаллығыны сахлајыр.

Мүәллимин педагожи усталығи онун тә’лим етдији
фәннә аид методлар хәзинәсинә нә дәрәчәдә јијәләнмәсин-

дән асылыдыр. Әлбәттә, сөһбәт тәкчә бу хәзинәјә бәләд ол-
магдан кетмир, бунунла јанашы, һәмин хәзинәдән јерли-је-
риндә истифаде етмәји бачармағ да чох вачибдир.

Һәр шејдән әввәл, нәзәрә алмағ лазымдыр ки, метод вә
пријомларын сечилмәси мүәјјән шәртлә бағлыдыр. Белә
шәртләрдән бири ондан ибарәтдир ки, метод тә’лим матери-
алынын характеринә ујғун олмалыдыр. Әкәр материал садәдир-
сә, шакирдләрә мүәјјән дәрәчәдә танышдырса, белә һалда мүс-
тәғил ишләрә даһа чох јер вермәк имканы мејдана чыхыр.
Материал мүрәккәбдирсә, мүсаһибә вә дил фактлары
үзәриндә мүшаһидә методундан истифаде даһа әлверишли
вә мәгсәдәујғундур.

Методун сечилмәси материалын гурулуш хусусијјәтин-
дән, өзүндән әввәлки вә өзүндән сонрақы материалла мән-
тиги әлагәсиндән дә чох асылыдыр. Мәсәлән, VII синифдә
зәрfliјин мә’нача нөвләри ајры-ајры мөвзулар кими тәд-
рис олунур. Бу нөвләрдән әввәлинчисини —тәрзи-һәрәкәт
зәрfliјини әкәр мүәллим дедуктив јолла фикри әмәлијјат
апармаға әсасланан методлара истинадән шакирдләрә мән-
нимсәдирсә, сонрақы нөвләрин тәдрисиндә тә’лим методла-
рындан бу истигамәтдә истифаде етмәк мәгсәдәујғун ола
билмәз; һәмин мөвзулара аид параграфларын материалы-
ны өјрәдәркән шакирдләрдән даһа чох фәаллығ вә мүс-
тәғиллик тәләб едән метод вә пријомлардан истифаде имкан-
ларына әсасланмағ лазымдыр.

Икинчи шәрт бундан ибарәтдир ки, метод конкрет дәр-
син гаршысында гојулан вәзифәләрә ујғун шәкилдә сечил-
мәлидир. Бу бахымдан мүәллим ашағыдакылары нәзәрә
алмалыдыр:

Кечилән дәрсдә, илк нөвбәдә, өз шакирдләринин нәјә
наил олмасыны тә’мин етмәк мәгсәдини күдүр? Бу мәгсәд тәк-
чә нәзәри материалы мәннимсәтмәкләми мәһдудлашыр? Ве-
рилән биликләрин мүстәғил тәтбиги үчүн һансы ишләр кө-
рүлмәлидир? Дәрсдә дүзкүн јазы вә нитг вердишләринин
инкишафы үзрә һансы ишләр апарылмалыдыр? вә с. Ај-
дын мәсәләдир ки, бүтүн бу кими һалларла әлагәдар ола-
рағ апарылан ишин методикасы да ејни ола билмәз. Метод-
лары дәрсин гаршысында гојулан вәзифәләрә ујғун оларағ
сечмәк һағгында данышаркән чох вачиб бир мәсәләјә дә
диггәтимиз чәлб едилмәлидир. Билдијимиз кими, Азәрбај-
чан дили дәрсләри шакирдләрә дил һағгында јалныз билик-

лөр вермәк мәгсәдини күдмүр, бу фәннин хусусијјәти илә әләгәдар оларға онлара һәмнин дәрсләрдә мұвафиг бачарығ вә вәрдишләр ашыланмасы да чох мұһүм вәзифә кими гаршыја гојулур. Әслиндә Азәрбајҗан дили тә'лиминин ән ағыр јүкү вә һәчм е'тибарилә ән бөјүк һиссәси—дәрсә ајрылан вахтын тәхминән үчдә ики һиссәси мәнз бу ишләрин пајына дүшүр. Одур ки, мұәллим тә'лим методларындан сәмәрәли истифадә етмәкдә шакирдләрә дил үзрә ашыланачағ бачарығ вә вәрдишләрин инкишафы мәсәләсини хусуән оларағ диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Ајдын мәсәләдир ки, бачарығ вә вәрдишләр јалныз чалышмалар үзәриндә апарылан иш просесиндә, ејни гајданы дәфәләрлә тәқрар етмәк нәтичәсиндә формалашыр. Буна көрә дә хусусән өјрәдичи имла, лингвистик тәһлил, редактә етмәк вә с. кими методлары елә тәкмилләшдирмәк вә онлардан елә истифадә етмәк лазымдыр ки, орфографија үзрә иш, дурғу ишарәләрү үзәриндә иш, лүгәт үзрә иш, фонетик тәһлил, сөз јарадычылығына көрә тәһлил, грамматик тәһлил кими иш нөвләри Азәрбајҗан дили дәрсләринин күндәлик кимнастикасына чеврилсін. Бәли, бу кимнастикадан ағыллы вә сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәдән, чәсарәтлә дејә биләрәк ки, Азәрбајҗан дили тә'лиминин мұвәффәгијјәтини тә'мин етмәк мүмкүн дејил.

Методун сечилмәсиндә үчүнчү шәрт шакирдләрин инкишаф сәвијјәси илә бағлыдыр. Синиф бүтөвлүкдә зәиф олдугда мұәллим даһа тә'сирли методлардан, даһа асан иш нөвләриндән истифадә етмәјә мәчбур олур. Мәсәлән, тутағ ки, V синифдә шакирдләр һәмин синфин тәләбләрү сәвијјәсиндә ифадә јазмағы бачармырлар, рабитәли нитгләринин инкишафы зәифдир. Белә һалда тәчрүбәли мұәллим илк мәрһәләдә даһа асан иш нөвүнә—шакирдләрү ифадә јазмаға һазырламагда әһәмијјәтли олан иш нөвүнә мұрачиәт едир; мәсәлән, ифадә дејил, сәрбәст имла јаздырар.

Нәһајәт, дөрдүнчү шәрт мұәллимин өз фәрди хусусијјәтләрү илә, методлардан истифадәјә јијәләнмәк усталығы илә бағлыдыр. Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, һәр бир јени метод вә пријома јијәләнмәк мүрәккәб вә зиддијјәтли просесдир. Һансы мұәллим јеничә өјрәндији, һәтта дәриндән дәрк етдији вә вә ја дикәр методу, јахүд пријома өз дәрсиндә, нечә дејәрләр, елә күнү сабаһдан тәбтиғ етмәјә чәһд көстәрирсә, о, чидди сәһвә јол верир. Јени өјрәнилән метод, пријом јалныз о заман өз сәмәрәдилијјини көстәрә биләр ки,

мұәллимдә һәмин метода, онун гүввәсинә там инам јарансын, о, мұәллимин методик иш системиндә өзүнү тәбни оларағ мөһкәмләндирә билсин. Елә буна көрәдир ки, бә'зи мұәллимләр методлардан бу вә ја дикәринә даһа јахшы јијәләнир, бә'зиләрү исә башға методла ишләмәјә даһа чох мејл көстәрирләр. Һәр һалда бурада мұәллимин фәрди хусусијјәтиндән чох шеј асылы олур; бу хусусијјәтләрә онун тәчрүбәси, билик даирәси, һәтта шәхси характери, темпераменти вә с. дахилдир. Конкрет бир мисал сөјләмәк истәрдим.

Республикамызын әмәкдар мұәллими Билгејис Мәмәдова өз сәнәтинин маһир устасы иди, тә'лим методларындан чох мәһарәтлә истифадә едәр, дәрсләрини идеал бир сәвијјәдә гуарарды. Көзәл нәтиглик габилијјәтинә малик олан Билгејис Мәмәдова чох һағлы оларағ мұәллимин шәрһи методундан тез-тез истифадә едәрди, чүнки о данышанда дәрс гәрибә бир әләмә чевриләрди; шакирдләрин көзләриндә гығылчығ парылдајар, онун һәр сөзүндән, һәр чүмләсиндән санки ары кими ширә чәкәрдиләр. Демәк, мұәллимин шәрһи методундан Билгејис мұәллимәнин кениш шәкилдә истифадә етмәси онун шәхси характериндән, темпераментиндән, сәсинин аһәнки, сөзүнүн гүдрәтиндән ирәли кәлирди. Шүбһәсиз ки, бу, мүсбәт һалдыр.

Дөрдүнчү шәрт һағгында бәһс едәркән буну да унутмағ олмаз ки, мұәллим онун үчүн јени олан метода, иш үсулуна тәкликдә дејил, шакирдләрлә бирликдә јијәләнир. Чүнки метод о заман һәгиғи тә'сир гүввәсини көстәрә билир ки, шакирдләр һәмин методла ишләмәјә тәдричән һазырлашдырылмыш олсунлар. Әкәр онларын, мәсәлән, перфокартла вә ја алгоритмләрлә ишләмәкдә һеч вахт сәрпштәләрү олмамышса, ајдын мәсәләдир ки, һәмин иш пријомларындан истифадә хусусән илк дөврләрдә нәинки еффеktivлијјини көстәрә билмәз, һәтта мұәллимин ишини мүрәккәбләшдирмәјә сәбәб дә ола биләр.

Тә'лим методларындан мұасир тәләбләр сәвијјәсиндә истифадә етмәк мәсәләсиндән сәһбәт кедәркән истәр-истәмәз гаршыја суал чыхыр: һәмин тәләбләр һансылардыр? Бу суалын чавабы, әслиндә, тә'лимин принципләриндә өз әкси ни тапыр. Елә буна көрәдир ки, методларын инкишафына, тәкмилләшмәсинә тәкан верән гүввә мәнз тә'лимин принципләридир; методлар тә'лимин принципләрү зәмининдә тәк-

милләшир, онлар тәлимин принципләри илә тәнзим едилир. Бу принципләре, башлыча оларак, ашағыдакылар дахилдир:

1) тәлимин инкишафетдиричи принципи, 2) шакирдин күчүнә мувафиг чәтинлик сәвијјәсиндә тәшкили принципи; 3) үмумидән хусусијә, мүчәррәдликдән конкретлијә принципи; 4) тәлимин фәрдиләшдирилмәси принципи; 5) шакирдләрдин фикри фәалијјәтинә мүүәллимин рәһбәрлијә принципи; 6) тәлимин һәјәтлә әләгәләндирилмәси принципи; 7) елмлилик принципи.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, бу принципләр педагожи әдәбијјатда мүхтәлиф мүүәллифләр тәрәфиндән бир-бириндән аз-чоһ фәрғли шәкилдә көстәрилмишдир; ләкин фикирләр маһијјәтчә бир-биринә ујғун кәлир.

Тәлимин гејд етдијимиз бүтүн принципләри һагғында бурада, әлбәттә, сөһбәт ачмағ имкан харичиндәдир. Одур ки, һәмйн принципләрдән аңчағ бири—тәлимин инкишафетдиричи принципи үзәриндә дајанмағла мәһдудлашаҗағығ.

Бу принцип мүәсир дөврдә тәлимин чидди ақтуаллығ кәсб едән принципләриндәндир. Елә буна көрәдир ки, ону һәтта тәлимин функцијаларындан бири кими дә изаһ едәнләрә тәсадүф олуңур.

«Инкишафетдиричи» термини алтында, ајдын мәсәләдир ки, шакирдин инкишафы нәзәрдә тутулур. Һазырда бу термин, даһа доғрусу, «инкишаф» термини ики мәнәны ифадә едир. Шакирдин үмуми инкишафы ады алтында онун һәртәрәfli инкишафы, јәни физики, әгли, естетик, етик-әхлағи инкишафы, ичтимаи фәаллығы, тәшәббүскарлығы баша дүшүлүр. Адыны чәкдијимиз принциплә әләгәдар мәнәда исә һәмйн термин интеллектуал инкишафы, јәни шакирдин гаврама габилитјәтинин, мушаһидәчилијинин, јаддашынын, тәфәккүрүнүн, нитғинин инкишафыны ифадә едир.

Интеллектуал инкишафын тәркиб һиссәләриндән бири-ни мәнтиғи тәфәккүрүн инкишафы мәсәләси тәшкил едир.

Биликләр әлдә етмәк вә әгли фәалијјәтин пријомларына јијәләнмәк мәнтиғи тәфәккүрүн әсасында дурур.

Мүүәллим шакирдләри әгли фәалијјәт пријомларына јијәләндирмәклә онлары даһа үмуми вә даһа мүрәккәб фикри әмәлијјатлар апармаға истигамәтләндирир; бу әмәлијјатлара мугајисә, үмумиләшдирмә, конкретләшдирмә, системләшдирмә вә с. кими пријомлар дахилдир. Һәмйн әмәлијјатлардан һәр биринин әсасында исә тәһлил вә тәркиб дурур.

Бурадан нәтичә чыхармағ олар ки, Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдләрин инкишафына наил олмағ үчүн онлара дил һадисәләрини мүстәғил тәһлил етмәји вә бунуңла јанашы, ајры-ајры фактлардан үмумиләшдиричи нәтичәләр чыхармағы өјрәтмәк ләзымдыр; онларда мувафиг бачарығ вә вәрдишләрин инкишафы тәмин едилмәлидир. Әлбәттә, шакирдләрин мәнтиғи тәфәккүрүнүн инкишафы илә әләгәдар ишләр јалныз мугајисәләр, үмумиләшдирмәләр, тәснифләр вә с. апармағла мәһдудлашыр. Наил олмағ ләзымдыр ки, шакирдләр әлдә етдикләри билик, бачарығ вә вәрдишләри башға объектә, өјрәнилән башға материалын үзәринә кечирә билсинләр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, билик бачарығ вә вәрдишләр мәнһз бу кејфијјәтин онларда тәрбијә едилмәси нәтичәсиндә практикаја, һәјәта јол тапыр.

Методларын сечилмәси вә онлардан истифадә заманы тәлимин инкишафетдиричи принципинә истинад олуңмасы шакирдләрдә тәһсилә марағы гүввәтләндирир, онларда мүстәғил фәалијјәт көстәрмәк бачарығы јарадыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк ләзымдыр ки, шакирдин әгли чәһәтдән габилитјинн охумаға олан габилитјин илә ејнләшдирмәк дүзкүн олмаз. Белә шакирдләрин дә истәдадыны, јаддаш вә диггәтнин тәһсилн тәләбләринә ујғун оларак инкишаф етдирмәјә, нормаллашдырмаға хусуси диггәт јетирмәк ләзым кәлир. Нәзәрә алмамағ олмаз ки, шакирдләрдә тәһсил алмаға, охумаға габилитјәт, һәвәс мәнһз тәлим просесиндә вә мәнһз бу просесин вәснәтәсилә јарадылыр. Һәмйн габилитјәтин јарадылмасында ики мотив даһа мүһүм рөл ојнајыр. Бунлардан бири шакирддә дәрсә, өјрәнмәјә дахили егтијачын, мәгсәд ајдыңлығынын, дикәри исә, тәлим тапшырығларыны јеринә јетирмәк бачарығынын јаранмасындан ибарәтдир.

Тәлим вә тәрбијә мәсәләләринин комплекс һәлд едилмәси вәзифәсинин гаршыја гојулдуғу индики дөврдә мотивләшдирмә вә еләчә дә шакирдләрин тәлим материалы илә ишләмәјә алышдырмағ чоһ мүһүм рөл ојнајыр. Бу, шакирдләрин гаршысында тәлим тапшырығларынын гојулдушу системи илә вә онларын мүстәғил јеринә јетирилмәсинин тәшкили илә биләвәснәтә әләгәдардыр. Шакирдләри мүстәғиллијә, биликләри фәал сурәтдә әлдә етмәјә, идраки мәсәләләрин, тапшырығ вә чалышмаларын мүстәғил һәллинә, јарадычы тапшырығларын јеринә јетирилмәсинә һазырламағда проблемли тәлим хусуси әһәмийјәт кәсб едир. Тәли-

миң бу типн илә инди марагламажан, ондан истифаде етмә-
жә тәшәббүс көстәрмәјән мүүллимләримиз, јәггин ки, чох
аздыр. Проблемли тәлимин заһирән (формаҗа) фәргли чә-
һәти бундан ибарәтдир ки, бу заман мүүллим шакирдләрин
мөвчүд билик вә тәчрүбәләринә әсасланараг јени материала-
лы өзү бүтөвлүкдә изаһ етмир.

Проблемли тәлимин дахилән (мәзмунҗа) фәргли чә-
һәти исә ондан ибарәтдир ки, о, шакирддә јүксәк фикри
кәркинлик јарадыр, ону мүстәгил ишләмәјә тәһрик едир,
онун дәркетмә марағыны, дәрсә олан һәвәсини гүввәтләнди-
рир.

Әлбәтгә, јени биликләрин әлдә едилмәсиндә проблемли
тәлимин ролуну һәддән артыг шиширдиб, ону һеч дә универ-
саллашдырмаг олмаз... Тәлимин бу типиндән јалныз имкан-
ларын мөвчүд олдуғу мөгамларда, мүүллимин бу саһәдә,
нечә дејәрләр, һүнәр көстәрә биләчәји һалларда истифаде
етмәк лазымдыр... Әкс һалда һеч йнзибати јолла да мүүл-
лимдән тәләб етмәк олмаз ки, о, мүтләг өз дәрсләриндә
проблемли тәлимдән тез-тез истифаде етсин. Һәр һалда
нәзәрә алынмалыдыр ки, мәктәб тәчрүбәси «инкишафетди-
ричи проблемли тәлим методикасынын перспективлијини»
(«Правда», 23 август, 1976) тәсдиг етмишидр.

Проблемли тәлимлә јанашы, Азәрбајҗан дилинин тәд-
рисиндә алгоритмләрдән истифаде дә тәлимин инкишафет-
диричи ролуну гүввәтләндирмәкдә хүсуси рол ојнајыр. Белә
ки, шакирд алгоритмләри мәннимсәмәклә, јалныз һазыркы
бачарыг вә ја вәрдишә јијәләнмәклә мәндулашыб галмыр,
өзүнү ејни заманда башга бачарыг вә вәрдишләрн әлдә ет-
мәјә дә һазырлајыр. Мәсәлән, әкәр шакирд индики заман
фе'ли сифәтинин әмәлә кәлмәсини конкрет 2—3 фикри әмә-
лијјат апармағы тәләб едән схем үзрә өјрәнирсә (биринчи
графада фе'лин мәсдәр формасыны јазыр, икинчи
графада онун икинчи шәхс тәкини әвр формасында ишлә-
дир, үчүнчү графада она индики заманын фе'ли сифәт
шәкилчисини артырагаг јазыр, дөрдүнчү графада исә һә-
мин фе'ли сифәти исимлә бирликдә ишләдир), кәләчәк за-
ман фе'ли сифәтләрини дә, тәхминән, ејни фикри әмәлијјат-
лар апармағы тәләб едән алгоритм үзрә өјрәнә биләр.

Бүтүн булар ону көстәрир ки, шакирдләрин инкиша-
фыны тәмин етмәкдә онлара мүстәгил дүшүнмәк, мүстәгил
фәалијјәт көстәрмәк бачарығы ашыланмасы мүнһүм әһәмиј-
јәт кәсб едир.

Партијамазын XXV гурултајы шакирдләрә кәләчәкдә
өз биликләрини мүстәгил олараг кенишләндирмәк мејли
вә бачарығы ашыламаға хүсуси диггәт јетирмәји тәләб
едир. Л. И. Брежнев јолдаш гурултајдакы мәрүзәсиндә
демишидр:

«Инсана лазым олан биликләрин һәчм етибарилә кәс-
кин шәкилдә вә сур'әтлә артығы индики шәраитдә башлы-
җа мөгсәд артыг мүүјјән гәдәр фактлары мәннимсәмәкдән
ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артыр-
маг, елми вә сијаси информасијанын сур'әтли ахынындан
баш ачмаг бачарығы ашыламаг вачибдир».

Мүшаһидә вә јохламалар көстәрир ки, мүүллимләрин
бәзиләри мүстәгил ишләрин маһијјәтини дүзкүн баша дүш-
мүрләр. Шакирдләрин бу фәалијјәт нөвүнү, мәсәлән, онла-
ры дәрсликдәки мүүјјән параграф вә ја белмәни мүстәгил
олараг охујуб мәзмунуну өјрәнмәјә һазырлашдырмаг мән-
асында анламаг олмаз. Шакирдләрә мүстәгил ишләмәји
өјрәлмәк, һәр шејдән әввәл, онларын дәркетмә фәалијјәтини
инкишаф етдирмәк, дил һадисәләринин тәһлили пријомла-
рына јијәләнмәләрини тәмин етмәк демәкдир. Бу процесдә
шакирдләр бу вә ја дикәр һадисәләрин башлыҗа әләмәт-
ләрини шүүрлу сурәтдә мүүјјән етмәји өјрәнир, бир сыра
дил фактларыны тутушдырмагла мұвафиг нәтичәләр чыха-
рыр, үмумиләшдирмәләр апарырлар.

Нәһајәт, хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, Азәр-
бајҗан дили тәлими методларынын тәкмилләшдирилмәсини,
бу фәннин тәдрисиндә мүүллимин мұвәффәғијјәтини мүнһүм
бир мәсәләдән — дидактик материалларын мәгсәдәмұвафиг
сечилмәси мәсәләсиндән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил.
Ајдын мәсәләдир ки, бу, Азәрбајҗан дили фәннинин хүсу-
сијјәтиндән онун практик истигамәтинин һәлледиҗи харак-
териндән ирәли кәлир. Елә буна көрәдир ки, һәмни фәнн
үзрә дидактик материал тәлим методларындан сәмәрәли
истифаде етмәјин вә бу методлары даһа да тәкмилләшдир-
мәјин реал әсаасыны тәшкил едир. Әкәр дидактик материал
шакирдләрин гүввәсиндән јүксәкдә дурусса, јахуд, әксинә,
чох бәситдирсә, онун тәртибиндә шакирдләрн тәдричән чә-
тинлијә салан элементләр јохдурса, белә һалда, ајдын мә-
сәләдир ки, тәлимин еффеҗтивлији јүксәк ола билмәз. Ди-
дактик материал һәм елмилији бахымындан, һәм дә дилин
мұхтәлиф саһәләринин үзви сурәтдә әләгәләндирә билмәси
нөгтеји-нәзәриндән (грамматиканы, орфографијаны, нитг

инкишафыны və с.) чох диггәтлә тәртиб едилмәли, диггәтлә сечилмәлидир.

Нәтичә етибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәси мәсаләсини, һеч шүбһәсиз, шакирдләрнин коммунист тәрбијәсинин дикәр проблемләриндән тәрийд олунмуш шәкилдә һәлл етмәк мүмкүн дејил. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, тәлим методларынын сәмәрәлилији онларын билаваситә тәрбијәедичи ролу илә, даһа доғрусу, тәрбијәедичи ролунун тәсир гүввәси илә әләгәдардыр. Бурада чидди сурәтдә нәзәрә алынмалыдыр ки, көрәк бу вә дикәр тәлим методу шакирдләрдә коммунист дүнјәкөрүшүнү формалашдырмаға нә дәрәчәдә көмәк көстәрир, онларда дүнјанын елми мәнзәрәси һаггында нечә тәсәввүр јарадыр. Тәлим методларындан инди елә истифадә едилмәлидир ки, дәрә шакирдләр үчүн марағлы олсун, онларда биликләр әлдә етмәк һәвәси гүввәтләнсин. Методлар биликләри әзбәрләмәк дејил, бунлары инамла, тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмәклә дәрк етмәјә истигамәтләкдирир. Буна исә о заман наһл олмағ мүмкүндүр ки, шакирдләр мүстәғил ишләмәк, өзләри мүстәғил оларағ биликләр әлдә етмәк бачарығына јијәләнмиш олсулар. Бурадан нәтичә чыхармағ олар ки, бу бахымдан тәдгигатчылығ элементләринә, јаралычы сурәтдә ахтарычылыға тәһрик едән методлар һазыр биликләри информасија характериндә чатдырмағы әсас тутан методлара һисбәтдә даһа бөјүк үстүңләјү маллиқдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘЛИМ МЕТОДЛАРЫНДАН СӘМӘРӘЛИ ИСТИФАДӘ ШАКИРДЛӘРИН ӘГЛИ ГАБИЛИЈӘТЛӘРИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЛИН ШӘРТЛӘРИНДӘН БИРИ КИМИ

Исмајыл ӘБМӘДОВ

Нефтчала рајону, Ашағы Гарайманлы кәнд мәктәбјини мүәллими

Мүәсир дәрә, шүбһәсиз, мүәллимин јарадычылығ иши олмалы, шакирдин гаврама потенсиалыны, имканларыны үзә чыхармалы. онда тәдгигатчылығ—ахтарычылығ бачарығыны инкишаф етдирмәлидир. Бирбаша гуру, догматик информа-

сија јолу илә верилән билик, чох заман, шакирдин марағыны сәјуда биләр. Дәрә нәнки мүәллимин, һәм дә шакирдләрин јарадычылығ иши кими јанашдыгда исә ондан алынан тәәссурат да бүтөв, әһәтәли, унутулмаз олур. Сон вахтлар тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәсиндән, һәтта јени методлардан чох данышылыр. Һәр шејдән әввәл, дејәк ки, нечә метод олурса-олсун, нә чүр тәкмилләшдирмәләр апарылырса-апарылсын, бунлардан шакирдләрин фикри фәаллығыны, мүһакимә јүрүтмәк, тәдгигатчылығ вәрдишләринә јијәләнмәк габилијәтини күчләндирмәк истигамәтиндә истифадә едилмәлидир. Шакирдләрдә тәдгигатчылығ бачарығы јаратмағ шакирдин өз зейни әмәјиниң сәмәрәли нәтичәсиндән јүксәк естетик зөвг алмасы илә тамамланмалыдыр. Гаршыја гојулмуш проблем нә гәдәр дәрин, дүшүндүрүчү вә шакирдләрин вахтилә газанмыш олдуғлары биликләрлә мәнтиги чәһәтдән бағлыдырса, проблемин һәллиндән алынан естетик зөвг дә бир о гәдәр дәрин вә узунөмүрлү олур. Бәли, мүәллим синифдә шакирдләрин кәзләри гаршысында, ләкин онларын өзләринин билаваситә иштиракы илә, санки «тәдгигат әсәри» јаратмыш олур вә шакирдләр белә јарадычылығ ишиндә өзләринин дә фәјдалы иштиракыны һисс етдикдә әсил јарадычылығ һәззи алырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, проблемли тәлимлә јанашы. Азәрбајчан дили дәрсләриндә алгоритмләрдән вә мүхтәлиф моделләрдән истифадә етмәјин дә шакирдләрин фикри фәаллығыны күчләндирмәкдә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мәлүм олдуғу кими, алгоритм сөзү IX әср өзбәк ријазитјатчысы Харәзминин латынлашдырылмыш адындан көтүрүлүш терминдир. Өзлүјүндә ајдын сәјылса да, бунун формал, дәгиг, ријазит тәрифи јохдур. Алгоритм мәфһүмүнүн тәсвири тәрифи беләдир: алгоритм мүәјјән сәрһәд дахилиндә дејишилән вә илк вериләнләрдән башлајарағ ахтарылан нәтичәјәдәк давам едән һесаблама процесини мүәјјәнләшдирән дәгиг сәрәнчәмдыр. Алгоритм процесин детерминә олунмушдур, јәни процесин һәр мәрһәләси өзүндән сонракыны бир-јигмәтли тәјјин едир.¹

Тәфәккүр пријомларынын, әгли әмәлијјатларын бир-би-

¹ Бах: Азәрбајчан Совет Енциклопедијасы. I чилд, Бағы. 1976, сәһ. 223.

рилә әлагәләнмиш, ардычыл системн олан алгоритмләрдән Азәрбајчан дили дәрсләриндә бир-биринә јахын вә ја ејни хүсусијјәтли дил мәсәләләринин һәллиндә истифадә етмәк фәјдалы олур. Бу вахт мүәллимин мүәјјән систем характери дашыјан ардычыл суаллары «шакирдләрин коллектив ахтарышыны лазымы мәчраја јөнәлдир», проблемин һәлли процесини фикрн мүхтәлиф әмәлијјатлара ајырмагла үмуми нәтичә чыхарылып. Алгоритмләр шакирдләрдә өјрәнилмиш гәјдалардан практики шәкилдә истифадә вәрдишләри јарәдылмасында хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Мүәллим алгоритмләшдирилмиш тапшырыглары әввәлчәдән һазыр шәкилдә вәрмәјә чалышмамалыдыр. О, мүәјјән проблемин һәлли бахымындан ардычыл суаллар, конкрет тапшырыглар гурмалы, бир суалдан дикәринә, бир чавабдан башгасына кечмәлидир. Бу суал-чаваблар исә шакирдләрин коллектив ахтарышыны үмуми нәтичәјә кәтириб чыхармалыдыр. Тутак ки, мүәллим шакирдләри бәзи самитләрдән сонра апострофун гојулмасынын маһијјәти илә таныш етмәк истәјир. Бирбаша информасија истәнилән нәтичәни вәрә билмәз. Мүәллим тәхмини оларак белә алгоритмдән истифадә едә биләр:

1. Ашағыдакы сөзләрдә бурахылмыш апостроф ишарәсини јеринә гојун: шөбә, елан, мөтәризә, әлачы вә с.

2. ә, е, ө саитләриндән сонра апострофун ишләнмәси нә илә әлагәдардыр?

3. Демәли, ә, е, ө саитләриндән сонра апострофун ишләнмәси һәмнин саитләрин узун тәләффүз едилдијини кәстәри. Бәс апостроф самитдән сонра гојулса нечә? Мисаллар: сүр'әт, вүс'әт, Сән'ан, мәс'улијјәт, чүз'и вә с.

4. Инди һәмнин сөзләри һечалара ајырын (һәмнин сөзләри әввәлчә мүәллим өзү тәләффүз едир, сонра дикәр шакирдләрдән дүзкүн тәләффүзүнү тәләб едир).

Нәтичә: һәмнин сөзләр апостроф гојулдуғу јердән һечалара ајрылмалыдыр вә бу вахт апостроф самитин узун кәмијјәтдә тәләффүз едилдијини кәстәрмир.

Азәрбајчан јазысында апостроф ишарәсинин 2-чи вәзифәси илә шакирдләри таныш етдикдән сонра мүәллим јаранмыш имкандан јени бир алгоритмик просес гурмаг үчүн дә истифадә едә биләр:

1. Сүн'и, чүз'и сөзләрини һечалара ајырмаға чалышын.

2. Бурада апостроф ишарәси һеча ајырмаға хидмәт едирсә, демәк, онда һәмнин сөзләри јени сәтрә кечирмәк мүмкүн-дүр, һә?

3. Әкәр мүмкүн дејилсә, нијә? Сәбәбини дејин.

Нәтичә: Сөзләр сәтирдән сәтрә һечаларла кечирилсә, бир һәрфдән ибарәт олан һечаны сәтрин сонунда сахламаг вә ја јени сәтрә кечирмәк олмас.

Мәлумдур ки, шакирдләр адлыг һалла гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы формал охшарлығына көрә чәтин фәрглендириләр. Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы адлыг һалдан фәргләндирилмәк мәгсәдилә гурулан алгоритм схеми ашағыдакы кими ола биләр:

1. Мән анам үчүн базардан күл алдым чүмләсиндә күл сөзү исмин һансы һалында ишләнмишдир?

1. Әкәр адлыг һалдырса, демәк чүмләдә јерини дәјишмәк олар. Дәјишин. Күл сөзүнү фе'лдән ајырыб ишләтмәк олурму?

3. Инди күл сөзүнүн әввәлине о, бу ишарә әвәзликләрини артырын.

4. Һәр ики һалда нә кими дәјишиклик баш вәрди? Һәминн сөзә ону дәјишдирикдән сонра суал вәрин.

Нәтичә: күл сөзү тә'сирлик һалда ишләнмишдир.

Рус методист алимләриндән А. И. Власенков чох доғру оларак тә'лим алгоритмләрини шакирдләрин әгли фәалијјәтини идарә етмә вәситәси кими гејд едилир.² Әлбәттә, алгоритмләрдән истифадәнин бәзи шәртләри дә вәрдыр ки, бунлары гәтијјән унутмаг олмас: а) алгоритмләрә дахил едилән фикри әмәлијјатлар мүәјјән гәдәр садә олмалыдыр; б) һәр бир әмәлијјат дүшүнмә фәалијјәти үчүн мүәјјән гаранлыг нөгтә гојмалыдыр ки, о, шакирдләри хатырламаға, проблеми һәлл етмәјә мәчбур етсин, в) фикри әмәлијјатлар арасында мәнтинги әләгә көзләнилмәлидир, г) типик сөһвләрин гаршысыны алмаг үчүн әмәлијјатларын сајы һәддиндән чох олмамалыдыр.

Өз дәрсләрини, мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гуран дил-әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәси ајдын кәстәри ки, шакирдләри көзләнилмәз чәтинликләрин һәллине һазырламаға алгоритмләрдән истифадәнин мүстәсна көмәји вәрдыр. Алгоритмик просес тәһлил-тәркиб вәрдишләрини пикшиаф етдирил, бир фикри әмәлијјатдан сүр'әтлә дикәринә кечмәклә шакирдләрдә фикри чевиклик јарәдыр.

² А. И. Власенков. Общие вопросы методики русского языка в средней школе. Москва, Просвещение, 1973, сәһ. 291.

Мәлумдур ки, елми-тәдгягат үсулларындан бири олан моделләшдирмә «идрак объектларини онларын моделләри асасында тәдгиг етмәк үсулудур, модел исе тәдгиг олунан объектнин, прототипини, орижиналын шәрти сурәти вә ја нүмунә-сидир»³.

Шакирдләрдә фикри чевиклик, шәрти ишарәләрлә ишләмә, тәдгигатчылыг вәрдишларинин инкишафы бахымындан, нитг ваһидларинин хәјали нүмунәси киши, шәрти моделләрдән истифадә етмәк дә фәјдалы ола биләр. Тәәссүф ки, IV—V синни дәрсликләриндәки бәзи мөвзулары нәзәрә алмасаг, демәк олар ки, мөвчуд дәрсликләрдә бу мәсәләјә бир о гәдәр дә дингәт јетирилмәјиб. Схемләрдән (моделләрдән) истифадәннин фәјдалы вә әлверишли олдуғуну, һәм дә методик әдәбијјатда бу мәсәләјә аз тохунулдуғуну нәзәрә алараг, биз синтаксисин тәдриси илә әләгәдар истифадә етдијимиз бәзи моделләрдән, нисбәтән, бир гәдәр кениш данышмаг истәр-дик.

Синтактик тәһлил заманы шакирдләр мүхтәлиф фикри әмәлијјатлар апармағы (тәһлил, тәркиб, мүгајисә вә с.) бачармалыдырлар. Чүмлә үзвләринин мүхтәлиф әләгә вә мүнәсибәтларини схемләрлә кәстәрдикдә мүәллим нәзәри мәфһумлары шакирд үчүн бир нөв әјаниләшдирмиш олур. Бу вахт һәр шејдән әввәл, мүәллим чүмлә үзвләринин шәрти ишарәларини бүтүн синфин билмәсинә, «охумағы» бачармасына наил олмалыдыр.

Мәлум олдуғу үзрә, шакирдләр чүмлә үзвләрини кечдикчә шәрти ишарәләрлә таныш олур, өјрәнирләр ки, мүбтәда бир дүз хәтлә, тамамлыг гырыг хәтләрлә, тәјин далғалы хәтлә, хәбәр ики дүз хәтлә, зәрфлик исе ики далғалы хәтлә ишарә едилир. Зәрфлијин ики далғалы хәтлә ишарә едилмәси о чәһәтдән дә мәгбулдур ки, бу јолла шакирдларини нәзәрини тәјинлә зәрфлијин мүәјјән формал охшарлығына вә онлары фәргләндирмәкдә дингәтли олмаға јөнәлтмәк мүмкүндүр.

Шәрти ишарәләрдән истифадә едәркән шакирдләр мүхтәсәр чүмләләри әввәл бир, сонра исе ики дүз хәтлә схемләшдирирләр.

Беләликлә, шакирдларини јаддашында мүхтәсәр чүмлә-

³ Ф. Гасымзаде, Ғ. Ширәлијев. Диалектик материализм, Баки, 1972, сәһ. 412.

ләрин сабит формулу јаранмыш олур. Схемләрдән бир даһа әјдын олур ки, мүхтәсәр чүмләләри мүбтәда вә хәбәр гүтбләри асасында кенишләндирмәк мүмкүндүр:

Бу күн Бақыда шиддәтли күләк әсир.

Чүмлә шәрти ишарәләрлә белә моделләшдирилир: ики далғалы хәтт+ики далғалы хәтт+бир далғалы хәтт+бир дүз хәтт+ики дүз хәтт.

Моделләшдирмә заманы мүәллим шакирдләрдә фикри чевиклик, бир әмәлијјатдан сүрәтлә башгасына кечмә вә бунылары әләгәләндирмәк бачарығы јаратмаг мәгсәдилә шакирдләрдән әјры-әјры чүмләләри моделләшдирмәји тәләб етмәклә бәрәбәр, онлары мүхтәлиф моделләшдирмә нүмунәләри (бунылары мүәллим өзү тәртиб едир) үзәриндә дә ишләдә биләр (әкәр шакирд моделләрә ујғун чүмләләр тәртиб етмәји бачарырса).

Мән Азәрбајчан дили дәрсләриндә моделләшдирмәнин ики нөвүндән истифадә едирәм: 1) чүмлә үзвләринин ардычылы сырасы үзрә үфүги моделләшдирмә, мүбтәда вә хәбәр гүтбләринә әсасән шагули моделләшдирмә. Үфүги моделләшдирмәдән фәргли олараг шагули моделләшдирмә мүбтәда вә хәбәр групуну дәгигләшдирмәк, чүмлә үзвләринин бир-бириндән асылылыг дәрәчәсини кәстәрмәк үчүн даһа әлверишлидир. Белә моделләшдирмә заманы 2-чи дәрәчәли үзвләр үфүги вәзијјәтдә ишарә едилмиш мүбтәда вә хәбәр әтрафында грамматик асылылыг дәрәчәсинә көрә алт-алта дүзүлүр.

VIII синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә «Бир нечә будағлы табели мүрәккәб чүмләләр» вә «Табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт мүрәккәб чүмләләр» башлығы алтында чәтин, лакин марағлы мөвзулар дахил едилмишдир. Бу мөвзуларын шакирдларини јаш вә таврама сәвијјәсинә мүвафиг олуб-олмамасы мүбаһисә доғурур. Тәчрүбә кәстәрир ки, белә чүмләләри моделләрлә өјрәтдикдә мүәллим даһа јахшы мүвәфғәјијјәт газана билир.

Әввәла гејд едәк ки, тәдрис заманы әсасландығымыз моделләри Азәрбајчан дилчилијиндә, үмүмијјәтлә, түрколокијада илк дәфә проф. Ә. З. Абдуллајев тәклиф етмишдир.⁴ Тәчрүбә сүбүт едир ки, бу моделләрдән орта мәктәбин Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә истифадә етмәк нәнки елми,

⁴ Бах: Ә. З. Абдуллајев. Чохбудағлы табели мүрәккәб чүмләләр. С. М. Киров адына АДУ-нун Елми әсәрләри (дил вә әдәбијјат). 1963, № 1.

Һәм дә методик ҡәһәтдән сәрфәлидир. Ә. З. Абдуллажевни тәғдим етдији моделләрҙә к в а д р а т в ә ж а д ө р д б у ч а г л ы нисби мүстәғиллик тәшкил едән садә чүмләни (вә ја баш чүмләни), чеврә вә ја еллепс будаг чүмләни, о х и ш а р ә с и табелилијин истигамәтнини, и к и б а ш л ы о х л а р н с ә табесизлик әлагәсини кәстәрмәк үчүн ишләдилмишдир.

Бә'зи моделләшдирмә нүмунәләрини нәзәрән кечирәк.

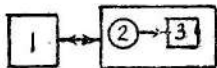
1. Артыг гычларым әсир, башым кичәлләнир, көзләрим гаралыр, дизләрим тагәтдән дүшүр, үрәјим зәифләјирди.

Көрүндүјү кими, бу, заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләдир вә белә моделләшдирилмәлидир:

2. Гој апарым, сәндән пис бахсам, бу папаг мәнә һарам олсун. («Короғлу».)

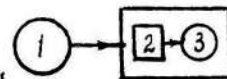
Бу, табесиз мүрәккәб чүмлә олуб, бир садә чүмлә илә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин бирләшмәсиндән ибарәтдир.

Белә чүмләләрин схемләшдирилмәси заманы, һәр шејдән әввәл, шакирдләр фикирләрин нисби ажрылмасына имкан верән гүтбләри мүәјјәнләшдирир вә һәр гүтбү ажрыча моделләшдириб, чүмләләри р ә г ә м л ә р л ә, әлагә вә мүнасибәтләри о х л а кәстәрирләр. Әкәр чохбудаглы табели мүрәккәб чүмлә верилрсә, бу вахт да баш вә будаг чүмлә гүтбләри дүзкүн ажрылыр, сонра тәркибиндәки чүмләләрин бир-биринә мүнасибәти нәзәрә алынмагла баш вә будаг чүмлә гүтбләри ажрыча моделләшдиририр.

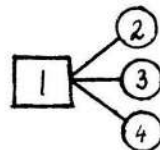
Мүәллим 261-чи чалышмадакы чохбудаглы табели мүрәккәб чүмләләри шакирдләрин өзләринә моделләшдирмәји тапшыра биләр. Һәмнин чүмләләрдән бири беләдир: «Кәнд тәсәррүфаты шө'бәси кечәнилки ишимизи диггәтлә өјрәнсә иди, көрәрди ки, орта мәнһәсулдарлығы 23 сентнер кәстәрмәк олмаз». Диггәтли мүшаһидә кәстәрир ки, бүтөвлүкдә шәрт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан бу

чүмләдә будаг чүмлә гүтбүнә бир чүмлә (кәнд тәсәррүфаты шө'бәси кечәнилки ишимизи диггәтлә өјрәнсә иди) дахил олдуғу һалда, баш чүмлә гүтбү ики чүмләдән ибарәтдир вә бу гүтб өзлүјүндә тамамлығы будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир; бурада баш чүмлә әввәл, будаг чүмлә сонра кәлмишдир. Инди бу дедикләримизи схемдә ифадә едәк:

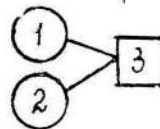

Һәмчинсли будаг чүмләләрин препозисион мөвгели баш чүмләјә аидијјәти схемләрлә белә кәстәририр:

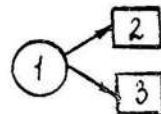
Билмәк олмур ки, күнәш чыхачаг, јағыш жағачаг, ја тутгун, дурғун бир һава олачаг.

Бә'зән баш чүмлә гүтбү икинчи кәлир: Әкәр бир чинар јемәли мејвә кәтирсә, өзү дә јахшы гутса, бүтүн бир кәндиң рузиси олар.

Елә чүмлә типләри вар ки, бурада баш чүмләләрин сәјы чох олур; белә чүмләләрлә дә шакирдләри таныш етмәк мөгсәдәүјүндур:

Тәнбәллийә олмаса, һеч нә ону горхуда билмәз, һеч ким она үстүн кәлә билмәз.

Ашағыда исә һәм баш, һәм дә будаг чүмлә гүтбләри мурәккәб чүмләдән ибарәт олан гарышыг типли мурәккәб чүмләнни моделләшдирилмәси нүмунәләри верилир (262-чи чалышма үзрә):

1. Фирузә чох сөзләр дедн, анчаг онларын һеч бири һәсәнни ядғында галмады; чүнки һәсән һеч баша дүшмәди ки. Фирузә нә дејир. 2. Гачајын көнлүндән кечирди ки, Аташла бу барәдә данышсын, анчаг Аташ иши елә гүрурду ки, Гачајын планы баш тутмурду.

Һәр гүтбүн өзүндәки чүмләләрин бир-биринә мүнәсибәтинни, асылдығыны, сыраланмасыны әсас тутуб шакирдләр тәклиф олуна чүмләләри белә схемләшдириләр:

Ола билсин ки, шифаһи шәкилдә, моделләр олмадан һәр ики чүмләдә гүтбләри, онларын тәркибиндәки чүмләләрин бир-бирилә әлагәсини шакирдләрә там изаһ етмәк бир гәдәр чәтин олсун. Моделләрдән исә әјани шәкилдә көрүнүр ки, 1-чи чүмләдә баш чүмлә гүтбү өзлүјүндә табесиз мурәккәб чүмләдән, будаг чүмлә гүтбү исә табели мурәккәб чүмләдән ибарәтдир (сәбәб будаг чүмләли гарышыг типли табели мурәккәб чүмләдир), 2-чи чүмлә бүтөвлүкдә мурәккәб чүмлә олса да, һәр ики мәна гүтбү арылыгда табели мурәккәб чүмләдир (мүбтәдә будаг чүмләли табели мурәккәб чүмлә илә нәтичә будаг чүмләли табели мурәккәб чүмләнни бирләшмәси).

262-чи чалышмадакы дикәр чүмләләр исә тәһлил вә моделләшдирилмә үчүн евә верилә биләр. Демәк шакирдләр нәники синифдә, евдә дә моделләр үзрә ишләјә биләрләр.

Шакирдин моделләри «охуја билдијинә» архајын олдугдан сонра онлара јалныз схемләр үзрә дә чүмләләр гурмағы тапшырмаг мүмкүндүр.

Моделләшдирмә заманы мүәјјән чәтинликләрин, мүбәһи-сәләрин ола биләчәји дә тәбиидир.

Нәтичә олараг гејд едә биләрик ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә алгоритмләрдән, хусусилә моделләрдән истифадә бә-

зиләринә чәтин көрүнә билсә дә, чох лазымдыр. Гој шакирд дүшүнсүн. һәлли чәтин мәсәләләри арасын, проблемни дүз-күн һәллини тапдыгда исә өз «тәдгигатындан» зөвг алсын.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ МҮХТӘЛИФ ТӘЛИМ ҮСУЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘНИН ИМКАНЛАРЫ

Ш. МИКАЈЫЛОВ

педагожи елмләр доктору, Азәрб. ЕТПЕИ-нин шә'бә мүдири

Тәлим материалынын шакирдләрә мәннмәсәдилмәси үчүн истифадә олуна метод чох мүнүм амилләрдәндир вә демәк олар ки, мәннмәсәмәдә газанылачаг мүнәфәғијјәт бундан чох асылдыр. Һәр бир тәлим фәнни өз хусусијјәтиндән, мәнунундан асылы олараг мұхтәлиф метод, јахуд үсуллардан истифадәни тәләб едир. Бу чәһәтдән дә мұхтәлиф дөврләрдә педагогика вә хусуси методикалар сәһәсиндә јени-јени ахтарыш нәтичәсиндә даһа оптимал тәлим үсуллары формалашыр, мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбиг олунур. Заман кечдикчә хусуси методикалар мұхтәлиф тәлим үсуллары илә зәнкинләшир, бири өз јерини башга биринә—даһа сәмәрәли олана верир. Бу бахымдан јанашдыгда педагожи тәдгигатларын көстәрдијинә көрә тәлим үсулларынын сајы 100-ә јахындыр.

Әлбәттә, педагогика елминә мә'лум олан, мұсәбир мәктәбләрдә тәлим материалынын шакирдләрә чатдырылмасында фәјдалы һесаб едилән үсулларын һамысы һатғында сәһ-бәт ачмаг вә бир мәрүзәдә онлары әһәт едиб, һәр биринин хусусијјәтләриндән, мұхтәсәр дә олса, данышмаг имкан харичиндәдир. Она көрә дә биз бу мәрүзәдә онлардан анчаг бә'зиләрә—әдәбијат дәрсләри үчүн даһа сәчијјәви оланлар барәдә данышмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Доғрудур, педагожи мәтбуатда тәлим методлары мұхтәлиф педагог вә методист алимләр тәрәфиндән мұхтәлиф шәкилдә тәсниф едилир, группашдырылыр. Һәтта бунлар «ән'әнәви» вә «јени» тәлим методлары дејә ики гисмә арылыр вә бә'зән «јенилик» хатиринә јени тәлим методлары ән'әнәви методлара гаршы гојулур. Әлбәттә, педагогика ала-минә мә'лум олан методлары бу шәкилдә бөлмәк, бунларын арасында мүәјјән сәрһәд тәсәввүр етмәк, «көннәләрдән» әл-

3. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 1.

чәкиб «јениләрден» жапышмаг сәһв олар. Фикримизчә, педа-гожи әдәбијјатда ады чәкилән, ајры-ајры фәнләрин тәдрис просесиндә истифадә едилән һәр һансы тәлим методу баш галарындан тәчрид олунмуш шәкилдә мејдана кәлиб форма лашмыр. Она көрә дә бунлара «ән'әнәви», «јени»--дејә, мү насибәт билдирмәк дејил, һәр һансы фәннин өјрәдилмәсиндә һатта бу вә ја дикәр материалын чатдырылмасында даһа оп тимал олмасы бахымындан јанашмаг даһа дүзкүн олар. Биј фәннин, һәтта бир мөвзунун өјрәнилмәсиндә бир үсул, при-јом башгасына нисбәтән сәмәрәли ола биләр. Вәзән бир ма-териалын өјрәдилмәсиндә бир нечә үсулдан истифадә етмәк тәлимдә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтин газанылмасына сәбәб олур.

Чәсарәтлә демәк олар ки, ән'әнәви вә јени тәлим үсул-лары илә зәнкин олан методик арсеналдан мүллимин исти-фадә бачарығы тәдрис кејфијјәтинин рәһнидир.

Әдәбијјат инчәсәнәт нөвләриндән биридир, о, сөз сәнә-тидир. Әдәбијјат дәрсиндә гаршыда әсас мәгсәд һәјәти сөз сәнәти васитәсилә аңлатмагдан, сөзүн тәсир күчүнү, онун емоционаллығыны, фикри ифадә етмәк үчүн зәнкин сөз хәзи-нәсиндән сәнәткарын истифадә бачарығыны шакирдләрин нә-зәринә чатдырмагдан вә бу бачарығы шакирдләрин өзләринә дә ашыламагдан, онлары зәнкин сурәтләр галерејасы илә та-ныш етмәкдән вә с.-дән ибарәтдир. Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн мүхтәлиф методлардан, пријомлардан истифадә етмәк лазым кәлир.

Әдәбијјатымыз гәдим вә зәнкин тарихә маликдир. Орта мәктәб програмынын гаршыја гојдуғу вәзифәләрден бири шакирдләри әдәбијјатымызын тәхминән 1000 иллик тарихи илә, гардаш халгларын, еләчә дә дүнја әдәбијјатынын ән јакшы әдәби нүмунәләри илә таныш етмәк, ајры-ајры дөврләрдә јашајан, јазыб-јарадан сәнәткарларын јашадығы дөвр һаг-гында мә'лумат вермәк, онун өз дөврүнә, јашадығы ичтимаң гурулуша мүнасибәтини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг, онларын ајры-ајры конкрет әсәрләри үзәриндә ишләтмәкдир.

Әдәбијјат програмынын мөвзунуну тәшкил едән мате-риаллар гурулашдырылыр, мүхтәлиф формаларда тәгдим олунур. Програмын мөвзунуна дахил олан һәр һансы мөвзу өзүнүн характериндән, әһәтә етдији елми мә'луматын һәч-миндән асылы олараг бу вә ја дикәр методдан истифадәни тәләб едир. Башга сөзлә десәк, шакирдләрә чатдырылачар

әдәби-бәдин материалын спесифик чәһәти илә әлағәдар мүхтә-лиф тәлим методларындан истифадә имканы јараныр. Әдә-бијјат дәрсләриндә тәлим методларындан истифадә имкан-ларыны мүәјјән нүмунәләр әсасында нәзәрән кеңирәк.

Мүһәзирә методу ән'әнәви тәлим үсулу адланды-рылса да, әдәбијјат дәрсиндә демәк олар ки, инди дә мөһкәм јер тутур. Әдәбијјат програмынын мөвзунуна дахил олан елә мөвзулар вар ки, ону шакирдләрә мүһәзирә үсулу илә чат-дырмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, дејәк ки, IX синифдә «XIX әс-рин икинчи јарысында Азәрбајчан әдәбијјаты», јахуд X си-нифдә «1917—1931-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» һаг-гында мә'лумат верилир. Програмын тәләбинә, дәрсликдә ве-рилән материалын мөвзунуна нәзәр салынарса, бу башлыг-лар алтында нә гәдәр мә'луматын чатдырылмасыны ајдын тә-сәввүр етмәк олар. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу ха-рактерли материаллары шакирдләрә чатдырмаг үчүн мүһә-зирә үсулу даһа мүвәфигдир. Белә мөвзулардакы дөврүн ичтимаң-сијасы вәзијјәти, әдәби мүһити һаггында кеңиш мә'-луматы, зәнкин фактлары, әдәбијјатын һәмни дөврдә баш верән һадисәләрә мүнасибәтинин мүхтәлиф сәнәткарларын јарадычылыг истигамәтинә даир хуласәни аңчаг мүһәзирә үсулу илә әһәтә етмәк мүмкүндүр. Белә мөвзуларын гаршы-сында дуран вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә башга тәлим методлары мүһәзирә методу кимн чидди әһәмијјәт кәсб ет-мир.

«Короғлу» дастаны илә әлағәдар програмын тәләбинә өдәмәк үчүн јенә дә мүһәзирә методу ән оптимал методдур. Бурада нә мүллимин шәрһи, нә мүғәјсә, нә дә инди педа-гожи әдәбијјатда һаггында кеңиш данышылан вә тәдрисдә сәмәрәлијјини мәктәб тәчрүбәси сүбүт едән проблемли тә'-лим мүһәзирә методу гәдәр имкана малик олмур. Әлбәтә. «Короғлу» дастанынын өјрәдилмәси просесиндә мүәјјән проб-лем ситуасија јаратмаг олар, лакин јенә дә апарычы ролу мүһәзирә методу тутур. Јахуд, М. Фүзули мөвзусу илә әлағәдар програмын «Фүзулинин усәд бир шаир кимн Азәр-бајчан вә бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатынын инкишафында ролу»¹ тәләбинин мүәллим мүһәзирә методу илә даһа јакшы өдәјәр вә мүвәффәгијјәт газанар. Белә ки, бунун үчүн о. Фүзули һаггында башга мәнбәләрә, мүхтәлиф тәдигатчыла-

¹ (Бах: Әдәбијјат програмы, Баки, 1977, сәһ. 38).

рын фикринэ эсасланараг, кениш материал назырламалы вэ шакирдлэрин нэзеринэ чатдырмалыдыр. Дикэр тәлим методлары илэ бу гэдэр кениш материалы эһатэ едиб шакирдлэрэ чатдырмаг, демек олар ки, чәтиндир.

Экэр әдәбијјат дәрсиндә мэгсәд конкрет бир әдәби шәхсијјәтин—сөз сәнәткарынын јарадычылығыны өјрәтмәкдирсә, онун јарадычылығында бир әсәрин мөвгејини шакирдлэрин нэзеринә чатдырмагдирсә, бу мэгсәдә наил олмаг ишиндә **мүәллимин шәрһи** өн плана кечир, нэзәрдә тугулан мәлуматын шакирдлэрэ чатдырылмасы үчүн ән әлверишли тәлим үсулуна чеврилир.

Јахуд, классик әдәбијјатымыздан мүәјјән бир нүмунә синфә—шакирдләрә тәгдим едилирсә, **мүәллимин шәрһи** методуна нәинки кениш имкач јараныр, һәтта буна бөјүк еһтијач дујулур. Белә шәраитдә мүәллим мүнәзирә методундан истифадә етмәклә лазыми мөвәффәгијјәт газана билмәз. Мәсәлән, VIII синифдә М. Фүзулинин гәзәлләриндән бири («Мәни чандан усандырды...» мөтләи илә башланан гәзәли), јахуд илләрдән бәри орта мәктәб програмында өзүнә мөһкәм јер тутан «Падшаһи-мүлк...» гитәси өјрәдилир. Бу заман мүнәзирә методундан нечә истифадә етмәк олар вә мүнәзирә методундан истифадә етмәклә мүәллим нәјә наил ола биләр? Габагчыл әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәси кәстәрир ки, бу чүр нүмунәләрин өјрәдилмәси ишиндә **мүәллимин шәрһинә** бөјүк еһтијач јараныр. һәгигәтән беләдир.

«Күли-рүхсаринә гаршу, көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?»

мисралары мүәллимин шәрһи олмадан шакирдә нечә чатдырыла биләр? Јахуд:

«Кәстәрән сәәтдә дөврани-фәләк бир ингилаб,
Һәм өзү фани олур, һәм ләшкәри, һәм кишвәри.»

кими мисралары эсәслы шәрһ, изаһ тәләб едир. Бу чүр мисраларын мүәллимин шәрһи үсулу илә даһа мөвәффәгијјәтли чатдырылмасыны мәктәб тәчрүбәси сүбүт едир. Еләчә дә әдәбијјат нәзәријјәсинә даир мүхтәлиф мәсәләләрин өјрәдилмәсиндә мүәллимин шәрһи ән оптимал метод кими кениш имкана маликдир. Беләликлә, ајдын олур ки, **мүәллимин шәрһи** педагогика елминдә ән'әнәви тәлим үсулу кими гижмәтләндирилсә дә, әдәбијјат дәрсләриндә инди дә сәмәрәли метод кими диггәт мәркәзиндәдир вә ондан кениш шәкилдә истифадә олунур.

Мүсаһибә тәлим үсуллары арасында кениш јайылмыш вә орта мәктәбин бүтүн синифләриндә мурәчиәт едилән, истифадә олунан үсулдур. Әдәбијјат дәрсиндә мүсаһибә методундан, хусусилә евристик мүсаһибәдән истифадәјә кениш имкач вар вә шакирдләрин фикри фәаллығы, бу вә ја дикәр сәһәдә мүәјјән нәтичә чыхармалары үчүн лазыми шәраит јарадыр. Лакин һәмин методун тәтбиг олунма јерини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк олдугча вачиб шәртдир. Дејәк ки, һәр һансы бир јазычынын, мәсәлән, Низами Кәччәвинин јарадычылығы нүмунәләри үзрә иш апарылыб, инди сәнәткары дүшүндүрән мәсәләләри, әсәрләриндә галдырдыгы проблемләри (мәсәлән, Низами јарадычылығында әмәјә мүнәсибәт, әдаләтли һөкмдар проблеми, гадын идракына инам вә с. вә и. а.) шакирдләрин нэзеринә чатдырмаг дәрсин әсәс мэгсәдидир. Бу кениш материал ичәрисиндән мәсәләни сечиб үзрә чыхармаг, диггәт үчүн әсәс объектә чевирмәк ишиндә **мүсаһибә** хусуси әһәмијјәтә малик, сәмәрәли метод олдуғуну мәктәб тәчрүбәси сүбүт едир. Мүсаһибә јолу илә шакирдләр Низами јарадычылығыны, хусусилә үзәриндә мүәјјән иш апардыглары әсәрләрини («Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Искәндәрнамә»дән охудуглары парчалары) нэзәрдән кечирир, онлар үзрә фикрән ахтарыша башлајыр вә тәләб олунан мәсәләни «тапмаға» чәһд едирләр. Беләликлә, тәләб олунан хусусијјәт шакирдләрин фикри фәаллығы шәраитиндә онларын тапынтысы кими мејдана чыхыр.

Мүгајисә әдәбијјат дәрсләриндә ән фајдалы үсуллардан бири кими бөјүк имканлара маликдир. Доғрудур, педагожи әдәбијјатда мүгајисә «метод» кими дејил «пријом» кими гижмәтләндирилир. Лакин әдәби-бәди материалын өјрәдилмәсиндә мүгајисәнин јери, мөвгеји ону тәлим үсулу кими тәдиг вә тәһлил етмәјә һагг верир вә е'тираф етмәк лазым кәлир ки, әдәбијјатдан тәлим материалынын өјрәдилмәсиндә, лазыми чәһәтләрин шакирдләрә чатдырылмасында мүгајисә бөјүк имканлара маликдир. Мүгајисә өшја вә һадисәләр арасында мөвчуд олан охшар вә фәргли чәһәтләрн ашкара чыхардыгы кими, әдәби материалда әксини тапан һадисәләр, бәдин образлар, әдәбијјатшүнаслыг мәсәләләри арасында олан охшар вә фәргли хусусијјәтләри мүәјјәнләшдирмәјә имкач верир. Бу чәһәтдән дә педагоглар тәлимдә мүгајисәнин ролуну һаглы олараг јүксәк гижмәтләндириләр. Бөјүк педагог К. Д. Ушински мүгајисә һаггында јазырды: «Мүгајисә һәр чүр аңламанын вә һәр бир тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүңјада

Биз һәр бир шеји мугајисә васитәсилә билирик вә әкәр һеч бир шејә охшамајан вә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә (әкәр белә бир шеј мүмкүндүрсә), биз һәмнин шејин һаггында һеч бир фикир јүрүдә билмәрик. Мугајисәнин бүтүн инсан анлајышы просесиндә белә бир мөвге тутмасы дидактикада онун әсас үсул олдуғуну көстәрир.¹

Фикримизчә, бу сөзләр мугајисәнин тәлимдәки мөвгәјини олдуғча дүзкүн мүүјәнләшдирир. Әдәбијат дәрсләриндә мугајисәјә даһа кениш имкан вар вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, әдәбијат мүүллимләри әдәби-бәдии материал үзәриндә мүхтәлиф мәзмунлу иш апараркән ондан кениш истифадә едирләр. Әдәбијат мүүллимләринин әксәријјәти бу вә ја башга әсәр һаггында данышаркән, онун үзәриндә иш апараркән мөвзу етибарилә она јахын башга бир әсәрлә (мәсәлән, Азәрбајҗанда мүлкәдәр һәјатынын ифласы, јени демократик фикрин тәблиғи, јенилијин көһнәликлә мубаризәсинин бәдии ин’икасы кими Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәрини Ә. һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» әсәри илә, бејнәлмиләлчилик вә халғлар достлуғу бахымындан Ч. Чабарлынын «1905-чи илдә» әсәрини Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәри илә) мугајисә едирләр. Јахуд, тәдрис олуған бир әсәрдәки образларын («Һачы Гара» әсәриндә һачы Гара, һәјдәр бәј, Түкәз, Сона ханым; «Мүсибәти-Фәхрәддин»дә Рүстәм бәј вә Фәхрәддин; «Өлүләр»дә Шејх Нәсруллаһ вә Искәндәр; «Алмаз» әсәриндә Алмаз, һачы Әһмәд вә с. вә и. а.) һәјата бахышларыны, фикир вә арзуларыны әмәк адамларына, әмәјә мүнәсибәтләрини бир-бирилә мугајисәли шәкилдә мүүјәнләшдирирләр. Һәтта әдәби әсәрләр үзрә инша мөвзулары әксәр һалларда образларын мугајисәли сәчијјәси үзрә мүүјәнләшдирилир.

Мәктәб тәчрүбәсиндән кәлән бу фактлар ону көстәрир ки, әдәбијат дәрсләриндә мугајисә тәлим методу кими кениш имкана маликдир, ондан истифадә едилир вә мәннимсәмә ишиндә мүвәфғәјјәт газанылыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг гејд етмәји ләзым билирик ки, тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәсиндән сөһбәт кедәркән «тәкмилләшмә»ни ән’әнәви тәлим методларыны һараданса кәтирилән «јени методла әвәз етмәк кими дејил,

¹ Бах: Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 249.

онларын тәтбиғи јерини дүзкүн мүүјәнләшдирмәк, онлара јени үнсүрләр даһил етмәк кими баша дүшмәк ләзымдыр.

Әдәбијат дәрсләриндә бәдии материалын шакирдләрә чатдырылмасы ишиндә чох әһәмијјәтли вә сәчијјәви үсуллардан бири ифадәли охудур. Доғрудур, педагожи әдәбијатда тәлим үсулларындан бири кими ифадәли охунун ады чәкилмир вә бундан сонра да буну тәлим методу кими гебул етмәјәнләр тапыла биләр. Педагожи-методик әдәбијатда ифадәли оху бә’зән мәшғәлә, бә’зән васитә адландырылыр. Һәр шејдән әввәл, бир чәһәти гејд етмәји ләзым билирик ки, педагожи әдәбијатда бә’зи анлајышлар (метод, үсул, пријом, васитә вә с.) бу вахта гәдәр мүүјән әләмәтләрлә сәрһәдләндирилмәмишдир. Она көрә дә ифадәли охунун васитә јохса метод олмасыны сүбут етмәк үчүн «метод»ла «васитә»нин фәрги мүүјән олунамалыдыр. Әлбәттә, бурада ону изаһ етмәк имкан харичиндәдир. Лакин бир һәгигәти нәзәрә алмағ ләзымдыр ки, ифадәли оху әдәбијат дәрсиндә даһа чох тәлим методу кими чыхыш едир. Башга фәнләрин тәдриси заманы буна еһтијач көрүмәсә дә, әдәбијат тәдрисиндә ифадәли охусуз кечинмәк чәтиндир. Елә әсәрләр вар ки, (мәсәлән, лирик әсәрләр) онлар анчаг ифадәли охунун көмәји илә дәрк едилә биләр. Белә әсәрләр үзрә һәр чүр иш апарылса да, әкәр әсәр ифадәли охунурса, онун мәзмуну динләјичијә—шакирдә ләзыми шәкилдә чатдырылмыр, әксинә тәһриф олуноур. Бәдии әсәрин динләјичијә чатдырылмасы үчүн ифадәли охунун нә дәрәчәдә әһәмијјәтли чәһәт олдуғуну билмәкдән өтрү Фүзулинин ашағыдакы мисраларыны јада салмағ јеринә дүшәр:

Бинәсиб олсун нәими хүлддән ол зишт ким,
Намүләјим ләһчәси мөвзуну бимөвзун едәр,
Тишеји-ләфзи илә бинаји-нәзми виран еләјиб,
Суст көфтары фәсаһәт әһлини мәғбун едәр.

Демәли, ифадәли оху бәдии әсәрин (хүсусилә нәзм парчаларынын) динләјичијә дәрк етирилмәси үчүн о дәрәчәдә әсас шәртдир ки, онсуз кечинмәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә мүүллим, һәр шејдән әввәл, әсәрин дүзкүн охусуну тәшкил етмәји өн плана чәкир. Фикримизчә, ифадәли оху әдәбијагынын спесифик чәһәтләриндән ирәли кәләрәк, онун тәлиминдә метод кими чыхыш едир.

Фәнләрарасы әлагә. Сон заманлар педагожи мәғбуатда тәлимдә фәнләрарасы әлагәннин сәмәрәлилији, мәнним-

сәмәдә бөжүк әһмијјәти һаггында мараглы фикирләр сөјләнилир, мүхтәлиф тәдгигатларын нәтичәләри верилир. Мәктәб тәчрүбәси дә фәнләрарасы әлағәнин мәннимсәмәдәки әсаслы ролуну сүбут едир.

Әдәбијјатда тәлим материалыны башга фәнләрлә әлағәләндирмәјә даһа кениш имкан вар. Бөжүк педагог Н. К. Крупскаја «Азры-азры фәнләрин өјрәнилмәсинә диалектик јанашма» адлы мәғаләсиндә әдәбијјатын башга фәнләрлә әлағәсиндән данышараг јазыр: «Мәкәр әдәбијјат дилшүнаслыгдан тәчрид едилә биләрми? Мәкәр әдәбијјат тарихдән тәчрид олуна биләрми? Әдәбијјат тарихиндә һөкмән ичти-маи инкишафын кедиши әкс олунур...»¹

Көрүндүјү кими, әдәбијјат орта мәктәбдә шакирдләрин өјрәндикләри башга елмләрлә мөһкәм әлағәдардыр. Елә буна көрә дә көстәрилир ки, әдәбијјат дәрсиндә ону башга фәнләрлә әлағәләндирмәјә кениш имкан вар. Хүсусилә орта мәктәбдә әдәбијјаты вә Азәрбајчан дилини бир мүәллим тәдрис етдијиндән бу ики фәнн үзрә тәлим материалынын әлағәләндирилмәси имканы даһа да артыр. Мүәллимин мөһарәти ондан ибарәтдир ки, бу ики фәнн үзрә тәлим материаллары үзрә әлағә анларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирсин вә јери кәлдикчә шакирдләрә хатырлатсын. Әдәбијјатла Азәрбајчан дилинин әлағәси о дәрәчәдә мөһкәмдир ки, бу әлағәни јаратмағын мәннимсәмәјә мүсбәт тәсириндән данышмаг аздыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әдәби биликләри дил материаллары илә әлағәләндирмәдән кечинмәк олмаз. һеч тәсадүфи дејилдир ки, әдәбијјат нәзәријјәсинин бир сыра анлајышлары дил хүсусијјәтләри әсасында формалашыр (Азәрбајчан ше-риндәки әсас ше-р вәзнләри, бә'зи нәзм шәкилләри вә с. белә анлајышлардандыр).

Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии материалы мүәјјән тарихи фактларла әлағәләндирмәк лазым кәлир. Әдәби материалла тарихи мәлуматы, факты ики истигамәтдә әлағәләндирмәк мүмкүндүр:

а) Орта мәктәбдә тәдрис олунан бир әсәр мүәјјән тарихи һадисәјә һәср олунур. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» драмы 1905-чи илдә чаризмин милли гырғын сijasәти нәтичәсинин бәдии ин'икасыдыр вә с. Буна көрә дә «1905-

¹ Бах: Сечилмиш педагожи әсәрләри, биринчи һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ, 293.

чи илдә» әсәрини дәриндән мәннимсәтмәк үчүн әсәрдә әксини-тапан һадисәләри хатырлатмаг зәрурәт тәшкил едир.

б) Јазычы һәр һансы әсәрини гәләмә алдыгда бу вә ја дикәр тарихи һадисәни әкс етдирмәји гаршыја мөгсәд гојмур. Лакин өз фикрини, дүшүнчәсини охучуја чатдырмаг үчүн јери кәлдикчә мүәјјән тарихи һадисәјә ишарә едир, онун адыны чәкир. Әдәби-бәдии материалы шакирдләрә јахшы баша салмаг үчүн јазычынын ишарә етдији тарихи факты јада салмаг лазым кәлир. Әкәр М. Ә. Сабирин «Сатырам» адлы сатирасына нәзәр салынса, орада нә гәдәр тарихи шәхсијјәт адынын чәкилдији ајдын олар. һәмнин әсәрин идеја истигамәтини шакирдләрә аңлатмаг үчүн әсәрдә ады чәкилән шәхсиј-јәтләрин ким олдуғуну јада салмаг вачибдир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, габагчыл әдәбијјат мүәллимләри әдәби материалын изаһы заманы онун тарихи фактларла әлағәсинә чидди фикир верирләр вә мәннимсәмә ишиндә јахшы нәтичәләр елдә едирләр.

Тәлимдә техники вәситәләрдән истифадәнин дә сәмәрәлилији мәктәб тәчрүбәсиндә сүбут едилмишдир. Бу фајдалы үсулдан әдәбијјат дәрсләриндә дә истифадә үчүн лазымы имкан вар вә әдәби материалын мәннимсәдилмәсинә техники вәситәдән истифадәнин мүсбәт тәсири Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдгигат јолу илә өјрәнилмиш, нәтичәси мөтбуат вәситәсилә мүәллимләрә чатдырылмышдыр (бу барәдә тәдгигат апарылараг бир нечә намизәдлик диссертасијасы јазылмышдыр). Әлбәттә, әдәбијјат дәрсләриндә техники вәситәнин имканларынын вә јолларынын бу мәрузәдә кениш елми-методик изаһыны вермәк имканымыз харичиндәдир. Ону гејд етмәји лазым билдик ки, әдәбијјат дәрсиндә техники вәситәдән истифадә о заман мүсбәт тәсир көстәрир ки, фәннин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг, ондан истифадә јери мүәјјәнләшдирилсин. Белә ки, әдәбијјат сөз сәнәтидир. һаглы олагаг методист алимләр гејд едирләр ки, әдәбијјат дәрсиндә мүәллимин чанлы сөзүнү һеч бир техники вәситә әвәз едә билмәз. Лакин елә мәсәләләр вар ки, онларын шакирдләрә чатдырылмасында мүмкүн олан техники вәситәдән истифадә дәрсин сәмәрәлилијинә јахындан көмәк көстәрир вә лазым олан чәһәттин шакирдләрә мүвәфғәијјәтлә өјрәдилмәсини тәмин едир. Бу бахымдан магнитофон лент јазыларындан истифадә даһа чох имкана маликдир. Белә ки, инкар едилмәз һәгигәтдир ки, нәнки шакирдләр, һәтта мүәллимләрин бә-

жүк әксәријјәти классик ше'р нүмунәләрини јазылдығы вәзнин тәләбләринә ујғун шәкилдә ифадәли охумагда чәтинлик чәкирләр. Бир даһа гејд едирик ки, белә мүүәллимләрин сајы әксәријјәт тәшкил едир. Чүнки бу чәтинлик әрәб мәншәли олан әруз вәзнинин нәзәри хүсусијјәтләри (сөзләрдә узанма вә ғысалма һаллары, һечаларын кејфијјәтчә бир-бирини изләмәси вә с.) практик чәһәтдән мүүәјјән ше'р парчаларына тәтбиғ едә билмәмәқдән ирәли кәлир. Белә һалда бу чәтин, лакин чох зәури ишин өһдәсиндән бачарыгла кәлән адамын (сөз устасы, актјор, мүүәллим, шакирд) сәсини әкс етдирән магнитофон лент јазыларындан истифадәнин әһәмијјәти, ше'р парчаларынын шакирдләрә даһа јахшы чатдырылмасы шүбһәсиздир вә мәктәб тәчрүбәси буну тәсдиғ едир.

Әдәбијјат дәрсләриндә проблемли тә'лим. Инди ајры-ајры фәнләрин проблемли тә'лими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Педагожи мәтбуатда көстәрилдији кими, проблемли тә'лим 1960—1970-чи илләрдә мәктәбләрин тәчрүбәси кими формалашмыш¹, инди мәктәбләрдә кениш јазылыр, шакирдләрин идрәк фәалијјәтини артырмағ үчүн онун бөјүк имканлара малик олдуғуну мәктәб тәчрүбәси сүбүт едир. Проблемли тә'лимни маһијјәти ондан ибарәтдир ки, дәрсдә мүүәјјән проблемли вәзијјәт јарадылыр, шакирдләр чәтинлик гаршысында гојулур, бу вә ја дикәр саһәдә ахтарыша истигамәтләндирилир. Лакин шакирдин растлашдығы чәтинлик кечилмәз чәтинлик јох, елә чәтинлик олмалыдыр ки, дәрсин өзүндә мүүәјјән гәдәр фикри фәалијјәтдән сонра арадан галдырыла билсин вә проблем һәлл едилсин. Гаршыја чыхан чәтинлијин арадан галдырылмасы, нәзәрдә тугулан мәсәләнин һәлл олунмасы бахымындан јанашдыгда тә'лимдәки проблемлиликлә, үмумијјәтлә проблемлилик арасында охшарлығ вар. Лакин тә'лимдәки проблемлилик мүүәјјән хүсусијјәтинә көрә үмумијјәтлә проблемлиликдән, мәсәлән, башга елм саһәләриндә нәзәрдә тугулан проблемдән фәргләнир. Белә ки, ајры-ајры елм саһәләриндә проблем һесаб едилән мәсәлә һамы үчүн чәтиндирсә, онун һәлиндә һамынын билмәдији бир чәһәт, хүсусијјәт вә әләмәт ашкар едилирсә, тә'лим просесиндә јарадылан проблем исә анчағ шакирд үчүн чәтиндир вә һәмин проблем мүүәллим тәрәфиндән јарадылыр, шакирдләрә мә'лум олмајан, лакин онларын билликләр системинә дахил

¹(Бах: М. И. Махмутов, Проблемное обучение, Москва, «Педагогика», 1962).

әдилмәли мәсәләләр арашдырылыр вә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Бу ејни заманда шакирдин идрәк фәалијјәтини идарә етмәк үчүн васитә ролуну ойнаыр.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш мүүәллимләрин Үмумиттиға гурултайында мүүәллимләрә мүүәричәтлә демишдир: «Сиз ушағлара рижәзијјәт, јахуд тарих, физика, јахуд ичтимаијјәт фәнләриндән, һәр һансы башга бир елмдән дәрс дејәркән һәнки онлара һәјәтдә лазым олан билликләр верирсиниз, һәм дә бунула бирликдә онлара ишләмәји, манеәләри арадан галдырмағы, өзләринә тәлғиди јанашмағы, гаршыларында бөјүк мәғсәдләр гојмағы өјрәдирсиниз. Башлычасы сиз онлара мүстәғил дүшүнмәји өјрәдирсиниз».¹

Л. И. Брежнев јолдашын мүүәллимләрин гаршысында гојдуғу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн проблемли тә'лим бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Проблемли тә'лим үчүн әдәбијјат дәрсләриндә дә кениш имкан вар. Әдәбијјат програмына дахил олан елә мәсәләләр вар ки, ону проблем вәзијјәт јаратмағ јолу илә даһа јахшы мәнимсәтмәк олар. Әлбәттә, һәр мәсәлә, һәр мөвзү үзрә проблем јаратмағ—шакирди мүүәјјән чәтинликләр гаршысында гојмағ истәнилән нәтичәни вермир. Опа көрә дә, һәр шејдән әввәл, мүүәллим проблеми дүзкүн мүүәјјәнләшдирмәли, елә мәсәлә үзәриндә проблемли вәзијјәт јаратмалыдыр ки, о, һәгигәтән «һә», «јох» чавабы тәләб едән, јахуд играри вә ја инкари һөкмлә чаваб верилмәли суаллардан әсәсли шәкилдә фәргләнсин, шакирдләри фикри фәалијјәтә, ахтарыша сөғ етсин. Дејәк ки, М. Ә. Сабирин һәр һансы сатирасынын мәсәлән, «Нәдамәт вә шикајәт» ше'ринин вәзни үзәриндә иш апармағ јолу илә әруз вәзнинин хүсусијјәтини онларын нәзәринә чатдырмағ лазымдыр. Мә'лумдур ки, мисраларда һечаларын кәмијјәт бәрәбәрлији бахымындан әруз вәзни һечә вәзниндән фәргләнир вә демәк олар ки, зиддијјәт тәшкил едир. Бу зиддијјәти ачмағ, фәрги ашкара чыхармағ мисраларын аһәнкени дүзәлдән үнсүрү «кәшф» етмәк үчүн ашағыдакы мисралар үзәриндә проблемли вәзијјәт јаратмағ олар.

Тез дуруб сүһ сағардым инәји,
Хансанәмдән диләмәздим көмөји.

¹ Л. И. Брежнев, Ленин јолу илә, Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјәти, Бақы, 1970, сәһ. 239.

Бу ики мисра үзәриндә проблемли вәзијјәт јаратмагла шакирдләрден әрүз вәзнинин хүсусијјәтләринә аид хејли мәлумат алмаг мүмкүндүр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, проблем ситуасијасынын чәтинлик дәрәчәсиндән асылы олараг проблем үч јолла: 1) проблемли шәрһ, 2) евристик мүсаһибә, 3) гисми ахтарычылыг јолу илә һәлл олуна биләр.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини күчләндирмәк, мүстәгил фикир сөјләмәк бачарыгларыны инкишаф етдирмәк ишиндә тәдгигатчылыг вә реферат усулларынын да лазыми имканлара малик олдуғу гејд едилмәлидир.

Әлбәттә, тәдгигатчылыг методундан данышаркән шакирддән сөзүн әсил мәнасында тәдгигатчылыг, елмдә мәлум олмајан мәсәләләр үзрә ахтарыша кетмәји тәләб етмәк олмаз. Бурада шакирдин тәдгигатчылыгы тәлим материалы үзрә мүәјјән чәһәтләри (шакирдин ахтардығы чәһәт башгалары үчүн мәлумдур) тапмагла мәдудлашыр.

Реферат үсулу шакирдләрин тәһлил едиб нәтичә чыхарма, үмумиләшдирмә бачарыгларыны инкишаф етдирмәјә кениш имкан верир. Реферат үчүн мүәллим тәрәфиндән мүәјјән мөвзулар мүәјјәнләшдирилир, нәзәрдә тугулан мөвзу үзрә бәзи мәнбәләр кәстәрилир, охунмасы тапшырылыр вә верилмиш мәсәлә һаггында фикирләринин үмумиләшдирилмәси, системли ифадә олунамасы тәләб олунар. Бу, демәк олар ки, шакирди јарадычылыга истигамәтләндирир.

Әлбәттә, әдәбијјат дәрсләриндә истифадә имканына малик олан тәлим методларынын һамысыны бурада әһәт етмәк чәтиндир. Ејни заманда дәрсдә бунлары бир-бириндән тәчрид етмәк олмаз. һәр һансы әдәби-бәдин материалын өјрәдилмәси ишиндә бунлары мәнтиги јолла әлагәләндирмәк, онлардан комплекс шәкилдә истифадә етмәк әдәбијјат тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәјә даһа јахшы тәминат верир.

VIII СИНИФДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТАРИХ ИЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН **Нәмәт НЕМӘТОВ**

Гусар РХМШ-нин инспектору, педагожи елмләр намизәди

Тәлимин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн фәнләрарасы әлагәнин зәрурилији вахты илә бөјүк педагоглар тәрәфиндән дөфәләрлә гејд едилмишдир. Тәлимдә фәнләрарасы әлагә

шакирдләри һәјата диалектикчәсинә јанашмаға алышдырыр. Бөјүк педагог Н. К. Крупскаја фәнләрин әлагәли тәдрис олунамасына чидди әһәмијјәт верәрәк јазырды: «...мәкәр әдәбијјат дилшүнаслыгдан тәчрид едилә биләрми? Мәкәр әдәбијјат тарихдән тәчрид олуна биләрми?»¹

Әдәбијјат тарихлә даһа чох бағлыдыр. Н. К. Крупскајанын сөзләри илә десәк, «әдәбијјат тарихиндә һөкмән ичтимай инкишафын кедиши әкс олунар». «Әдәбијјатын тарихи һәр һансы бир мүстәгил вәзифәдән ибарәт олмамасы, бир тәрәфдән мүасирлијин, мүасир әдәбијјатын даһа јахшы баша дүшүлмәсинә, диқәр тәрәфдән тарихин даһа јахшы баша дүшүлмәсинә хидмәт етмәлидир. Бу ахырынчы вәзифә әдәбијјат тарихи курсунун тарих курсу илә сых әлагәләндирилмәсини тәләб едир. Бу әлагә програмын гурулушунда нәзәрә алынмалыдыр»³

Фәнләрарасы әлагә тәлимин чох вачиб пријомларындан биридир Бу әлагә дәрсин мәзмунуну зәнкинләшдирир, ону шакирдләрә даһа чох ајдынлашдырыр, ичтиман һәјәт вә тәбиәт һанунларынын дүрүстлүјү вә објективлијини ачыб кәстәрир, онларда диалектик материализм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына хидмәт едир. Фәнләрарасы әлагәнин нечә кәлдн тәшкил етмәк олмаз. Бу ишдә мүәјјән бир систем вә ардычылыг көзләнилмәлидир.

Әлбәттә, мүәллим әдәбијјат дәрсиндә тарихи факт вә һадисәләрдән нә мөгсәдлә истифадә етмәк лазым олдуғуну јахшы билмәлидир. Буну јалныз әлагә хатиринә јох, јазычынын јашајыб јаратдығы ичтимай-сијаси вә мәдәни шәранти, онун дүнјакөрүшүнү, өјрәнилән әсәрин мәфкурәсини дүзкүн мәнимсәмәјә, сурәтләри сәчијјәләндирмәјә, гижмәтләндирмәјә хидмәт етмәлидир.

Мәсәлән, VIII синфин әдәбијјат програмы ән гәднм заманлардан башламыш XVIII әсрин ахырына гәдәр олан бир дөврү әһәтә едир. Програма фолклор, һәм дә јазылы әдәбијјат нүмунәләри дахил едилмишдир. VIII синифдән башлајараг әдәбијјатымызын инкишаф јолу һаггында шакирдләрә мүвафиг мәлумат вермәк вә лазыми тәсәввүр јаратмаг гаршыја мөгсәд гојулур. VIII синифдә әдәбијјат курсу «Азәрбајҗан

¹ Н. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1966, сәһ. 293.

² Јенә орада.

³ Јенә орада, сәһ 275

шифаһи халг әдәбијјаты» һаггында мә'луматла башланыр. Бу синифдә фолклор һаггында верилән мә'луматын тарихи фактларла әләгәләндирилмәси имканлары даһа чоһдур. Бә-јүк пролетар јазычысы Максим Горки һаглы олараг јазмыш-дыр: «Шифаһи халг јарадычылығыны өјрәнмәдән, зәһмәт-кеш халгын һәгиги тарихини өјрәнмәк олмам... Фолклор өз хүсуси јолу илә тарихе јолдашыр едир»¹.

Шифаһи халг јарадычылығынын синифли чәмијјәтдә синфи характер дашымасыны әсасән әмәк адамларынын ис-тәк вә арзуларыны даһа ајдын ифадә етдијини шакирдләре чатдырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә дәрсликдә верилән мә'лу-маты тамамламаг вә «Шифаһи халг әдәбијјатында жанрлар» мөвзусуну шакирдләре даһа дәриндән баша салмаг мүәлли-мин үзәринә дүшүр. Шакирдләр бу мөвзуну о заман јахшы-дәрк едирләр ки, әмәк нәғмәләринин илк нүмунәләринин гә-билә ичмасы дөврүндә, мәрәсим нәғмәләринин исә гәдим азәрбајчанлыларын дини тәсәввүрләри илә әләгәдар әмәлә кәлдијини анласынлар. Бунун үчүн исә зәмин вардыр: Ша-кирдләр VII синифдә тарихдән «Азәрбајчан әразисиндә иб-тидан ичма гурулушу вә гәдим дөвләтләр» мөвзусуну өјрән-мишләр. Мүәллим бир нечә суалла шакирдләрин тәфәккүрү-нү фәаллашдырдыгдан вә тарихдән өјрәндикләрини јада сал-дыгдан сонра фолклор нүмунәләри һаггында кениш мә'лумат верә биләр. Јахуд, бу синифдә гәһрәманлыг дастаны олан «Китаби-Дәдә Горгуд» тәдрис олунур. Дастанын «Газан ханын евинин јағмаланмасы» боју даһа кениш өјрәнилир, башга бојлар һаггында исә үмуми мә'лумат верилир. Шүбһә јохдур ки, програм үзрә тәдрис олунан бир бојла дастанын бүтүн мәзијјәтләри һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр јә-ратмаг чәтиндир. Белә ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» халгымы-зын тарихи кечмиши илә бағлы олан он гижмәтли абидәдир.

Доғрудур, дәрсликдә дастан һаггында мувафиг мә'лумат верилмишдир. Әлбәттә, әдәбијјат дәрслијиндә бундан кениш мә'лумат вермәјә еһтијаж јохдур. Јакин шакирд «Китаби-Дәдә Горгуд»ун јарандығы дөвр һаггында даһа кениш били-јә малик олмалыдыр. Әләвә олараг шакирдләре тарихдән кечилмиш олдуглары јада салынараг дәјилмәлидир ки, «Ки-таби-Дәдә Горгуд» дастанларында даһа чоһ көчәри-патри-архал гәбилә гурулушунун позулдуғу, феодал мүнәсибәтлә-

рин гүввәтләндији бир дөврдә баш верән һадисәләр өз бәдин ифадәсини тапмышдыр. Дастанын ајры-ајры бојларында X—XI әсрләрдә бабаларымызын Вәтән вә азадлыг уғрунда апардығлары мүбаризәдән данышылыр. Бу гәһрәманлыг да-станы халгымызын јадели ишғалчылара гаршы апардығы мүбаризәнин бәдини ин'икасы олдугундан шакирдләр һәммин тарихи дөврдә чәрәјан едән һадисәләри тәсәввүрләриндә чан-ландырсалар, дастанын мәзмунуну, идејасыны дәриндән өјрә-нә биләрләр. Дастанын әһәтә етдији тарихи дөврдә баш вер-миш һадисәләри шакирдләрин шуурунда чанландырмаг үчүн мүәллимин лазыми имканы вардыр. Белә ки, програм үзрә тарихдән VII синифдә өјрәдилмиш «IX—XII әсрләрдә Азәр-бајчанда феодал дөвләтләр, өлкәдә итгисади вә мәдәни һәја-тын чанланмасы» мөвзусуну јада салмаг вә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында һәммин һадисәләрин өз бәдин ифадә-сини нечә тапдығыны шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг ол-дугча фәјдалыдыр. Бунун үчүн ашағыдакы шәкилдә мүсаһи-бә апармаг олар:

М.—«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары һансы әсрлә-рин әдәби абидәсидир?

Ш.—Бу дастан X—XI әсрләрин әдәби мәнсулу олуб. Азәрбајчан халгынын һәјәт вә мәишәтнин бәдин шәкилдә ифадә едир.

М.—Азәрбајчан тарихиндән бу дөвр һаггында сизә һан-сы мәсәләләр мә'лумдур?

Ш.—Тарихдән бизә мә'лумдур ки, бу дөврдә гәбилә гу-рулушу позулур, феодал мүнәсибәтләри гүввәтләнирди. Бу дөврләрдә феодал чәкишмәләри вә басгынлары тез-тез баш верирди.

М.—«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында белә чәкиш-мә вә басгынларын бәдин ифадәсинә раст кәлмәк олурму?

Ш.—Бәли, тарихдән өјрәндијимиз һәммин һадисәләр өз бәдин ифадәсини дастанларда тапмышдыр.

М.—Ким «Газан ханын евинин јағмаланмасы» бојунда-кы һадисәләрини гыса мәзмунуну данышар?

Мүсаһибәни мүәллим өзү јекунлашдырмаг үчүн гејд едир ки, дастанда верилмиш әһвалатлар тарихдән өјрәндијимиз һадисәләрин бәдин шәкилдә ифадәсидир. Дастандакы һади-сәләрин маһијјәтини јахшы баша дүшмәк үчүн тарихи билк-ләри јада салмаг лазымдыр.

«Әдәбијјат» дәрслијиндә «XIII әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында үмуми мә'лумат» ичмалы үзрә Азәрбај-

¹ Максим Горки, Шура әдәбијјатынын везифәләри. Бакы, Азәрнәшр, 1934, сәһ. 30—31.

чан халгынн индики Совет Азербайчаны вэ Иран Азербайчаны эразисиндэ эн гэдим вэ јерли эһали олмасы, Күрчүстан, Ермәнистан, Дағыстан, һабелэ Иран эразисиндэ дэ азербайчанлыларын јашамасы вэ Азербайчанда 26 дилдэ данышан мүхтәлиф гәбиләләрин олмасы, III—V эсрләрдә түрк тајфаларынын Азербайчана күтләви сурәтдә кәлмәси, атәш-пәрәстләрин дини китабы «Авеста» һаггында, Албан дөвләтинин эмәлэ кәлмәси, әрәбләр Азербайчаны тутдугдан сонра ислам динини гәбул етмәжә мәчбур етмәси, бунунла белә XI эсрдән е'тибарән Азербайчанда сарај әдәбијјатынын инкишафы (Гәтран Тәбризи, Әбүл-Үлә Кәнчәви, Ширван шаирләри: Фәләки Ширвани, Иззәддин Ширвани вэ Әфзәләддин Хагани) һаггында мә'лумат верилир. Бу мөвзунун өјрәнилмәси үчүн програмда 2 саат вахт нәзәрдә тутулушду. Лакин материал шакирдләрә чох шеј вермәји тәләб едир. Бу исә VII синифдә охујан шакирд үчүн чох ағырдыр. Бу ағырлығы гисмән јүнкүлләшдирмәк үчүн мүәллимин эләвә материала мүрачәт етмәси бир зәрурәт кими мейдана чыхыр. Јенә дә шакирдләрин VII синифдә тарихдән өјрәндикләри «Азербайчан IX әсрин икинчи јарысында—XIII әсрин әввәлләриндә» мөвзусу илә әлағәләндирмәк һәмни материалын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини асанлашдырыр.

Програмда Низами Кәнчәвинин һәјат вэ јарадычылығынын тәдрисинә кениш јер верилир вэ буна көрә дә дәрсликдә шаирин дөврү нисбәтән әһатәли сәчијјәләндирилир. Лакин «VIII эсрә гәдәрки Азербайчан әдәбијјаты һаггында үмуми мә'лумат» ичмалында һәмни дөвр барәсиндә нисбәтән әтрафлы данышылмасына бахмајараг, Низами илә әлағәдар дөвр үчүн сәчијјәви олан һадисәләр һаггында тарихдән верилмиш биликләрин шакирдләрә хатырладылмасы фәјдалыдыр вэ шакирдләрин әдәби биликләринин мөһкәм олмасына мүсбәт тә'сир кәстәрир. Тарихдән өјрәнилән биликләри јада салмагла Низаминин јашајыб-јаратдығы илләрдә Азербайчанда иштисади һәјатын сур'әтлә инкишаф етмәси, Азербайчан зијалыларынын дүнја мәдәнијјәти илә јахындан таныш олмасы вэ с. мәсәләләр шакирдләрә асан чатдырылыр. Азербайчан тарихиндән «Азербайчан IX әсрин икинчи јарысында—XIII әсрин әввәлләриндә» мөвзусунун VII синифдә өјрәдилмәси «Низами» мөвзусунун тәдриси просесиндә јери кәлдикчә, тарихи биликләрә мүрачәт етмәжә имкан верир. Тарихдән өјрәнилмиш биликләрә мүрачәт етмәк дәрсликдә шакирдләрдән тә-

ләб олунан бә'зи суаллара чаваб вермәк ишини дә асанлашдырыр.

Мәсәлән, «Низаминин дөврү вэ һәјаты» мөвзусунун ахырында белә суал гојулмушду: «Низаминин јашајыб-јаратдығы дөврдә Азербайчанда сијаси-игтисади вәзијјәт нечә иди? Бу дөврдә әдәбијјат саһәсиндә нә кими јениликләр вар иди?» Бу суаллара анчаг тарихдән әлдә едилән биликләрин көмәји илә әтрафлы чаваб вермәк олар.

Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» поемасынын Азербайчан тарихи илә сәсләшән марағлы мөвзуну вардыр. Мәһз буна көрә дә шакирдләр тарихи шәхсијјәт олан Искәндәри әсәрин гәһрәманы олан Искәндәр илә өјниләшдириләр. Буна јол вермәмәк үчүн тарихә мүрачәт етмәк олдугча фәјдалы вэ зәруридир. Мә'лумдур ки, Низаминин әсәриндә Искәндәр тарихи шәхсијјәт олан Искәндәрдән фәргли олараг әдаләтли бир һөкмдар кими тәсвир олунур. О, халгын вар-јохуну талан едән зүлмкар шаһларын әксинә олараг, мәзлумлары зүлмдән азад едир, халгы гарәт едәнләри чәзаландырыр, садә адамларын гејдинә галыр, өзүнү халга хидмәт етмәжә борчул билир. Һәм дә гејд етмәк лазымдыр ки, бурада Низаминин гуманизми башлыча јер тутур. Шаир һөкмдары—Искәндәри өзүнүн арзуладығы, көрмәк истәдији әдаләтли шаһ кими тәсвир етмишдир. Бу, Низаминин һәјата бахышы, амалы илә бағлы иди. Онун Искәндәрини тарихи Искәндәр илә өјниләшдирмәк олмаз. Буна көрә дә дәрсликдә «Искәндәрнамә» поемасы илә әлағәдар шакирдләрә белә бир тапшырыг верилир. «Тарихдә јашамыш македониялы Искәндәрлә Низаминин тәсвир етдији Искәндәр арасында фәрги кәстәрин. Шаир өз гәһрәманына нечә мүнәсибәт бәсләјир?» Бу суала дүзкүн чаваб алмаг үчүн мүәллим «Искәндәрнамә» поемасынын тәдриси заманы шакирдләрин V синифдә тарихдән өјрәндикләри македониялы Искәндәри јада салыр, ону Низаминин Искәндәри илә әлағәләндирил, фәргли чәһәтләрини ајдынлашдырыр. Беләликлә дә, мүәллим Низаминин әдаләтли һөкмдар сурәти јаратмаг идејасыны шакирдләрә баша салыр.

Азербайчан әдәбијјаты тарихиндә хүсуси јер тутан Нәсими, Хәтаи, М. Фүзули вэ М. П. Вагиф кими сәнәткарларын VII синифдә өјрәдилмәси олдугча чәттин вэ мәс'улијјәтләдир. Фүзулинин һәјаты вэ јарадычылыг јолуну, хүсусән «Лейли вэ Мәчнун» әсәрини јахшы баша дүшмәк үчүн шакирдләр

шаирин јашадығы дөвр һаггында әтрафлы вә ајдын тәсәввү-рә малик олмалыдырлар. Шакирдләр билмәлидирләр ки, бу дөврдә феодал зүлмү вә истисмары һәддән артыг шиддәтләниш, османлы гәсбарлары Јахын Шәргдә вә Азәрбајчанда ганлы мұһарибәләр төрәтмиш вә халгы вар-јохдан чыхармышдылар. Белә бир дөврдә шаир өз гаршысында инсанын хошбәхт һәјәт сүрмәси һаггында истәк вә арзуларыны әкс етдирмәји мәгсәд гојмушду. Бөјүк шаирин дүңјакөрүшүнүн формалашмасына тәсир едән бу тарихи амилләри шакирдләрә башча салмаг үчүн онларын VII синифдә тарихдән «Азәрбајчан XVI әсрдә» мөвзусу илә әлағәдар биликләрини јада салмаг олдуғча фәјдалы вә зәруридир.

Кәстәрилән нүмунәләрдән ајдын олур ки, VIII синифдә тәдрис олунан әдәби-бәдии мөвзулары тарихдән верилмиш биликләрлә әлағәләндирмәјә кениш имкан вардыр. Буна көрә дә тәлим процесиндә әдәбијјатын тарихлә әлағәсинә тәсадуғи дејил, бу ики фәннин дахили бирлијинин, мәнтиги әлағәсинин нәтичәси кими бахмаг ләзәмдыр.

В. И. ЛЕНИНИН ФОЛКЛОР ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ФИКИРЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Шамхәлил МӘММӘДОВ
Азәрб. ЕТПЕИ-нин диссертанты

Халг тәкчә мадди сәрвәтләрин дејил, һәм дә мәнәви сәрвәтләрин јарадычысы кими гүјмәт вермиш марксизм-ленинизм баниләри өз әсәрләриндә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәләләринә, о чүмләдән һәр бир халгын «сөз сәнәтинин башланғычы» (М. Горки) олан фолклорун нәзәри, әдәби-бәдии, этик-әстетик мәзијјәтләринә даир дәјерли фикирләр сөјләмишләр. К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин ајры-ајры әсәрләриндәки һәмин фикирләр совет фолклоршүнаслыг елминин методоложи әсасыны тәшкил едир.

Елми-техники тәрәгги дөврүндә, бејнәлхалг аләмдә идеја-сијаси мұбаризәнин чидди характер алдығы бир заманда кәнч нәсилдә марксизм-ленинизм дүңјакөрүшүнүн, коммунист шүурунун формалашмасында бәдии әдәбијјатын, сөз сәнәти инчиләринин бөјүк ролу вардыр.

Мә'лумдур ки, орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси гаршысында бөјүк вә мәс'ул вәзифәләр дурур. Һәмин вәзифәләрин мұвәфғәјјәтлә јеринә јетирилмәсиндә В. И. Ленин нәзәри биринин өјрәнилмәси тәсирли васитә, ајдын истигамәтли програм-материалдыр. Мүтәхәссисләрин кәстәрдији кими, В. И. Ленинин нәзәри ирси әдәбијјат дәрсләриндә үч әсас истигамәтдә өјрәдилмәлидир: 1) әдәбијјат дәрсләриндә марксизм-ленинизм методоложијасына јијәләнмәк; 2) Ленинин әдәбијјат һаггында әсәрләрини өјрәнмәк; 3) әдәбијјат дәрсләриндә вә синифдәнкәнар мәшғәләләрдә Ленин образыны, онун һаггында јазылмыш әсәрләри мәнимсәтмәк.

Бу мәғаләдә орта мәктәбдә фолклор үзрә програм материаларынын (әсасән VIII синифдә) тәдриси илә әлағәдар В. И. Ленинин бә'зи фикирләринин өјрәдилмәсинә тохунулар.

Фолклорумузун кениш вә систем һалында өјрәнилдији VIII синифдә марксизм-ленинизм классикләринин марағлы вә дәјерли фикирләринә даир бир дәнә дә олса ситат верилмәјиб. Дәрсликдә бунула әлағәдар чәми ики чүмлә вардыр: «Маркс, Енкелс вә Ленин шифаһи халг әдәбијјатындан сијаси мұбаризәдә кәскин тәблиғат васитәси кими истифадә етмәјин вачиб олдуғуну дәфәләрлә кәстәрмишдир. Онлар бу мәгсәдлә халг јарадычылығына дәнә-дәнә мұрачнәт етмишләр»¹.

Тәдгигатчы В. Гусевин кәстәрдији кими, В. И. Ленинин билаваситә фолклора һәср олунмуш ајрыча әсәри јохдур, ләкин онун әсәрләри халг күтләләринин мәнәви мөдәнијјәтинин елми дәрки үчүн бөјүк методоложи әһәмијјәт кәсб едир.² Кәстәрилән китаба әлава олунмуш библиографијадан ајдын олур ки, рус совет әдәбијјатшүнаслығында В. И. Ленинин фолклора, күтләви ингилаби маһналары, ајры-ајры фолклор жанрларына даир фикирләри кениш шәкилдә өјрәнилмиш, тәдгиг едилмишдир.

Шакирдләрә фолклорун ичтимаи-сијаси, әдәби-бәдии, этик-әстетик дәјәр вә әһәмијјәти һаггында мә'лумат вермәк үчүн В. И. Ленинин халг јарадычылығына даир мұвафиг

¹ Әдәбијјат, VIII синиф, «Маариф» нәшријјаты, Бақы, 1976, сәһ. 8.

² Бах: «Ленинскоје наследие и изучение фолклора». Изд-во «Наука», Ленинградскоје отделение, Л., 1970, сәһ. 3.

фикирләринин мәнимсәдилмәси, В. И. Ленинә һәср олунмуш Азәрбајчан совет шифаһи әдәбијјаты нүмунәләри үзрә әләвә мәшғәлә кечилмәси вачиб вә зәруридир.

Мә'лумдур ки, әдәбијјатын илк башланғычы олмасы е'тибарилә фолклор материаллары да синфи характер дашыјыр. Елә фолклор нүмунәләри вардыр ки, бунлар јухары тәбәғәнин, һаким синфин идеолокијасына хидмәт едир. Дини мәзмуна малик әфсанә, рәвәјәт, нағыл вә с. јохсул инсанлары әталәтә, тәләјин һөкмүнә бојун әмјәјә сәсләјир. Буна көрә дә шакирдләрә шифаһи әдәбијјат материалларынын тәдриси заманы В. И. Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» мәғаләси барәдә мә'лумат вермәк, онлары классик ирсә Ленинчәсинә мүнәсибәт руһида тәрбијә етмәк ләзымдыр. Нәсилләрдән-нәсилләрә јадикар галан, әсрләрин сынағындан чыхан фолклор да классик ирсидир. Одур ки, В. И. Ленинин бу фикрини шакирдләрә чатдырмағ вачибдир: «...Көзәл оланы сахламағ, һәтта әкәр «көһнә» олса да, она истинад етмәк ләзымдыр».

В. И. Ленин фолклору «булаг» адландырарағ зәһмәткешләри, сילהадашларыны халға инанмаға, халгдан өјрәнмәјә чағырырды: «Јалныз халға инананлар, чанлы халғ јарадычылығы булағындан су ичәнләр галиб кәлиб, һакимийјәти әлдә сахлајачағлар»¹. VIII синифдә шифаһи әдәбијјат һаггында үмуми мә'лумат верәркән В. И. Ленинин јухарыдакы фикринин шакирдләрә чатдырылмасы вә ашағыдакы чүмләннин шәрһи фәјдалы олар: «Чох истәрдим ки, бу мараглы халғ материаллары әсасында мәғалә јазым, ахы бу халгын дүшүнчәләридир, халгын.. һәјатынын өзүдүр»² (курсивләр мәнимдир — Ш. М.).

В. И. Ленинин һәмин фикирләринин шакирдләрин јаддашында мөһкәм галмасыны тә'мин етмәк үчүн онлары көзәл, ири һәрфләрлә стәндә јазмағ, јахуд пројексија апараты вәсиятәсилә экранда ики-үч дәгигә сахламағ мәсләһәтдир. Даһи рәһбәрин сонунчу фикринин бөјүк пролетар әдиби Максим Горкинин дәрсликдәки «Шифаһи халғ јарадычылығыны өјрәнмәдән зәһмәткеш халгын һәгиги тарихини билмәк мүмкүн дејилдир» фикри илгә мүғәјисә етдирилмәси мәктәбилләрдә, үмумийјәтлә, сөз сәнәти нүмунәләринин һә-

јатла, реал һадисәләрлә бағлы, әләғәдар олмасы фикрини бир даһа мөһкәмләндирәр.

Шифаһи әдәбијјатымызын ән гәдим вә чошәкилли жанры маһны вә нәғмәләрдир. Лирик жанрда олан бу әсәрләрдә халгын арзу вә истәји, гәзәб вә нифрәти, мәнәббәти, һисс вә һәјәчанлары, адәт-ән'әнәләри, гәһрәманлығ мүбаризәси илә долу илләринин изи, нишанәси јашамағдадыр. Халгын бәстәкарлығ вә шаирлик истә'дадынын ән парлағ инчиләри олан бу нәғмәләр онун севинчинин, кәдәринин ифадәси, гәһрәманлығынын поетик салнамәсидир. Бу нәғмәләрдә халғ руһунун ән инчә дүјгулары белә ашкар олур. Мәнз буна көрә дә В. И. Ленин ел нәғмәләринә јүксәк гижмәт верирди. Мүһачирәтдә оларкән рус вә франсыз ингилаби маһныларына һәвәслә гулағ асан даһи рәһбәр доғма Волганын шылтағ ләпәләринин пычылтысыны хатырладан маһныларын охунмасындан зөвғ аларды. Н. К. Крупскаја һәмин факты хатырлајарағ јазырды ки, «Илич ағыр мүһачирәт һәјаты күнләриндә рус халғ маһнылары охунанда шәнләнәрди»¹.

Ленинин севдији маһныларә «Интернасионал», «Варшавјанка», «Ревела бурја» вә с. мисал кәстәрмәк олар. О, бу маһныларә һәвәслә гулағ асар вә марагла гаршылајар, өзү дә хорда иштирак едәрди.

Шифаһи әдәбијјатымызын лирик жанрына даһил олан ағылар һаггында да шакирдләрә мә'лумат вермәк, бу халғ јарадычылығы инчиләринин ичтимаи мәзmunуну онларә мәнимсәтмәк ләзымдыр. В. И. Ленин Е. В. Барсовун топладығы «Шимал өлкәсинин ағылары» китабы һаггында дејирди ки, «Бурада сон дәрәчә гижмәтли, тәдгигә еһтијачы олан материаллар вардыр. Бунлар инсанлары мәнв едән көһнә дүнјаны чох көзәл сурәтдә сәчијјәләндирир... Бу нәғмәләрдә халгын психолокијасы верилмишир... Бу нәғмәләрдә көһнә дүнјанын саһибләринә гаршы кин, нифрәт, интигам һисси јүксәк бәдни шәкилдә әкс етдирилмишир»².

Һәмин фикрин изаһындан сонра шакирдләрә евдә мүстәгил оларағ «Бајатылар» китабындакы (Бақы, 1958) ағылар үзәриндә мүстәгил иш апармаларыны—ағылары мөвзү үзәрә групплашдырмаларыны тапшырмағ фәјдалы олар.

¹ Бах: В. Е. Гусев. «Марксизм и русская фольклористика»... М.,—Л., 1961, сәһ. 99.

² Ситат В. Вәлијевин «Азәрбајчан шифаһи халғ әдәбијјаты» китабындан көтүрүлмүшдүр. АДУ нәшријјаты. Бақы, 1970, сәһ. 16.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 484.

² Јенә орада.

Аталар сөзлөрү вә мәсәлләр дә шифаһи әдәбијјатымызын кениш јайылмыш жанры олуб, чох зәнкинدير. VIII синфин әдәбијјат мүнтәхәбатында 57 аталар сөзү вә мәсәл верилмишдир. Вәтәһпәрвәрлик, достлуг, гәһрәманлыг вә с мөвзуларда олан бу халг әдәбијјаты инчиләринин әдәби-бәдди хүсусијјәтләри һаггында нәзәри материалын тәдриси заманы ашагыдакы фактын шакирдләрә чатдырылмасы онларын диггәгини тәлим материалына чәлб едир, фолклора мараг ојадыр.

Сибирдә сүркүндә оларкән ешитдији аталар сөзләринин тәсирин илә һәјәчанланан В. И. Ленин демишдир: «Чох көзәл, чох көзәл! Бах бизим јазычыларымыз бурадан өјрәнмәлидирләр. Бирчә чүмлә илә балтаны көкүндән вурур. Мүтләг бир мәчмуә дүзәлтмәк лазымдыр. Бу, насирләр вә нагиләр үчүн бир хәзинә олачагдыр¹.» Јери кәлмишкән мәктәбиләрә В. И. Ленинин өз әсәрләриндә 3 минә гәдәр аталар сөзү, зәрб-мәсәл, афористик ифадә ишләтдијини сөјләмәк јени, мараглы мәлүмат олар.

В. И. Ленинин јухарыдакы фикринин шакирдләрә чатдырылмасы ики бахымдан тәлимин ефектлилијинә тәсир көстәрир. Әввәлә, шакирдләр аталар сөзү вә мәсәлләрә хас олан әсас хүсусијјәтләри — формача гыса лакониклији, мөзmunча конкрет вә һикмәтамлизији, дәрин фәлсәфи үмүләшдирмәни бир даһа тәкар өјрәнирләр.

Икинчи бир чәһәтдән шакирдләр аталар сөзлөрү вә мәсәлләрин нитгдә мәнтиги рабитәни күчләндирдијини, бәдди јарадычыларә ганунаујунлуларын дәрк олунмасында шәраит јаратдыгыны баша дүшүр, өз нитгләринин чанлы, кәсәрли вә лаконик олмасы үчүн халгын афористик тәфәккүрүндән истифадәни зәрурәт вә үмдә амил һесаб едирләр.

IV синфин «Әдәбијјат» китабында нағыл һаггында шакирдләрин билик вә јаш сәвијјәсинә ујғун материал верилмишдир. Нағыл һаггында шакирдләрә эләвә мәлүмат мәннәмәтмәк бахымындан Фүзули рајонундакы Кечәкөзлү кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Мәтләб Гасымовун фәалијјәти диггәти чәлб едир. О, елми мәнбәләри охујур, нағыл һаггында шакирдләринә јени нәзәри билик верир: «нағыл-эпик, тәһкијәвари вә сүжетли жанрдыр. Нағыл дини бәзәјә малик олмур, нағыл нәср жанрлары ичәрисин-

дә даһа чох сабитлији вә ән аз импровизасијаја уғрамасы илә фәргләнир»¹.

Шифаһи әдәбијјат материаллары объектив аләмин ичтиман шүүрдә әкс олунма формаларындан биридир. Кәһч нәслин вәтәһпәрвәрлик, гәһрәманлыг, һуманизм руһундә тәрбијәсиндә, тәхәјјүл вә фантазијасынын инкишафында мүнүм рол ојнајан нағылларда халгын һәјәт вә мәишәтиндән эпизодлар, һәјәт вә тәбиәт һадисәләри үзрә мүшаһидәләрин нәтичәси олан әгли нәтичә вә фикирләр ифадә олунмушдур.

Халгын поетик јарадычылығынын ән зәнкин вә мараглы нүмунәләри олан нағыллары диалектик материализм нөгтеји-нәзәриндән тәһлил едән даһи рәһбәр јазырды: «Һәр бир нағылда һәгигәт элементи вардыр». В. И. Ленинин һәммин фикрини шакирдләрә чатдыран мүәллим гејд етмәлидир ки, нағыллардакы һәгигәт үнсүрләри мәнзә фантазија илә бағлыдыр.

В. И. Ленинин үмүмијјәтлә, шифаһи әдәбијјат, еләчә дә ајры-ајры фолклор жанрлары барәдә дәрин фәлсәфи, әдәби-нәзәри дәјәрә малик фикирләринин чох аз бир һиссәсинин, әсасән VIII синифдә фолклор материалларынын тәдриси заманы өјрәдилмәсиндән гысача данышылды. Орта мәктәбдә фолклор материалларынын тәдриси заманы Владимир Илич Ленинин нәзәри ирсинин өјрәдилмәси имканлары исә кениш, мәннәмәдилмә јоллары мүхтәлифдир.

Дүнјада илк социалист дәвләтинин, Коммунист Партијасынын баниси В. И. Ленинин фолклора даир фикирләринин даһа кениш шәкилдә, әјани вәсант вә тәлимнин техникни васитәләриндән истифадә етмәклә өјрәдилмәси, марксизм-ленинизм методолокијасы үзрә билик вә мәлүмат мәннәмәдилмәси, кениш елми дүнјакөрүшү ашыланмасы бахымындан фәјдалы олур, әдәбијјат тәлиминин ефектлилијинә мүсбәт тәсир көстәрир.

¹ Н. И. Кравцов. «Сказка как фольклорный жанр», Специфика фольклорных жанров, Изд-во «Наука», Москва, 1973, сәһ. 82.

¹ Литературный современник, 1940, № 1, стр. 10.

АЗЭРБАЙҶАН ДИЛИ ДЭРСЛЭРИНДЭ ПРОБЛЕМЛИ ТЭЛИМДЭН ИСТИФАДЭНИН БЭ'ЗИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

Сабир ВАБИДОВ

педагожи елмлэр намизэди,
Азэрб. ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

Мүасир совет психологлары мүэјјәнләшдирмишлэр ки, эгли фэалијјэт вэ эмэлијјат үсулларына јіјэләнмэјин өзү еһтијат биликлэр хэзинэсини зэнкинләшдирмэк, ону кэмнјјэт вэ кејфијјэт бахымындан артырмаг демэкдир. Шакирдлэрдэ эгли бачарыг јаратмаг, онлары јени-јени фэалијјэт үсуллары ахтарыб тапмаг ишинэ гошмаг үчүн дэрсдэ проблемлэр галдырмаг вэ онун һәллине наил олмағын, һеч шүбһәсиз, бөјүк ролу вардыр.

Проблемли тэлимлә элағадар мэтбуатда дэрч олунмуш бир сыра мэгалэлэрдән, мэктәблэрдэ апарылмыш мүшаһидэлэрдән мә'лум олур ки, бэ'зи проблем-суаллар бэ'зән чәтин суалларла ејниләшдирилир. Онларын фәрғинэ кәләндә исә белә һесаб едирлэр ки, суал вачиб вэ ја чәтиндирсә, о, проблем характери дашыыр. Анчаг суалын нә вачиблији, нә дә чәтинлији һәлә онун проблем маһијјәти кәсб етдијини кәстәрмир. Она көрә ки чәтин вэ вачиб олан суаллар проблем олмаја да билир. Лакин мәсәләјә диггәтлә јанашанда мә'лум олур ки, бунлары ејниләшдирмэјин мүэјјән әсасы вардыр. Белә ки, һәм проблем-суал, һәм дә нисбәтән чәтин суалын һәлли шакирддән тәфәккүр фэалијјәти тәләб едир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн сифәт бәһси кечиләндән сонра вэ тәсирлик һалын тәдрисиндә V синиф шакирдлэринә верилмиш ашағыдакы суаллары нәзәрдән кечи-рәк:

- 1) Сифәтин исмә охшар чәһәтлэри һансылардыр?
- 2) «Һәсән чантадан дәфтәр чыхартды» чүмләсиндә «дәфтәр» сөзү һансы һалдадыр?

Биринчи суала чаваб тапмаг үчүн шакирд еһтијат билијини арашдырыр, исмә вэ сифәтә аид олан эламәтлэри тәсәввүрүндә чанландырыр, онлары фикрән тутушдурур вэ беләликлә чаваб һазырлајыр. Сифәтлэр дә исим кими һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир, чүмлә үзвү ола билир вэ с. Икинчи суалын да чавабыны мүэјјәнләшдирмэк

үчүн шакирд еһтијат билијини арашдырыр, лакин бу заман өз билик базасындан һеч бир әсаслы факт тапа билмир. чүнки о јалныз бир мә'луматла танышдыр: адлыг һалда ишләнән исимлэрин һал шәкилчиси олмур. Бу мә'лумат гаршыја гојулмуш суала чаваб тапмаг ишиндә билаваситә рол ојнамыр, лакин шакирди бу ишә истигамәтләндирир, тәдигат апармаға тәһрик едир: дәфтәр сөзүнүн һансы һалда ишләндијини мүэјјәнләшдирмэк үчүн онун чүмләдәки јери дәјишдирилир («Һәсән дәфтәр+и чантадан чыхартды»), һәмнин сөзүн әввәлине тәјин артырылыр («Һәсән чантадан бу дәфтәр+и чыхартды») вэ нәтичәдә чаваб һазыр олур: дәфтәр сөзү адлыг һалда дејил, гејри-мүэјјән тәсирлик һалда ишләнмишдир. Һәр ики суалла элағадар чаваблары мүгајисә етдикдә ајдын олур ки, биринчиси эгли фэалијјәт тәләб етсә дә, о, шакирдин еһтијат билији ичәрисиндән, бир нөв, һазыр шәкилдә көтүрүлмүшдүр. Бу просесдә шакирд, демэк олар ки, јени мә'лумат әлдә етмәмишдир, әввәлки биликлэр тәқрар олунмушдур; образлы десәк, она чаваб һазырланаркән шакирд тәфәккүрүнә гида верилмиш, лакин гиданы һәзм едәчәк органлар фэалијјәтә кәтирилмәмишдир.

Икинчи суала чаваб тапмагда исә шакирдин эгли фәалијјәти мәһсулдар олмушдур. Нәтичәдә шакирд бу вахтадәк она мә'лум олмајан јени билик газанмышдыр.

Лухарыдакы суаллары фәрғләндирән чәһәтлэрдән бирин дә будур ки, биринчи суалда јадда галанла унутулан вар. һәм дә унутулан билик јадда галан билијин вәсикәсилә бәрпа едилир. Икинчи суалда исә мә'лумла намә'лум билик еһтива олунмушдур. һәмнин суалдакы мә'лум билик намә'луму тапмаг, әлдә етмэк үчүн шакирддә даһили һәрәкәтвәричи гүввә јарадан, ону ирәли кетмәјә сөвг едән енержи ролуну ојнајыр. Бу енержинин тәсириндән шакирддә елә бир инам јараныр ки, о санки гејри-мә'луму, јәни чавабы тезликлә, асанлыгла тапа билчәк.

Лакин бурада бир мәсәләни дә үнутмаг олмаз: һәр чүр гејри-мә'луму өзүндә әкс етдирән суала да проблем-суал кими бахмаг доғру дејил. Шакирдин илк дәфә таныш олачағы дил һадисәси илә бағлы суаллары буна мисал кәстәрмәк олар. Тутаг ки, VI синифдә фәли сифәти кечмәздән габаг, шакирдлэрин гаршысына белә бир суал гојулур: Фәли сифәтлэр нәјә дејилр? Бу суалда мөвчуд олан гејри-мә'лумла (фәли сифәтлэр әшјанын һәрәкәтлә бағлы эламәти-

ни билдирир) проблем-суалдакы гејри-мәлум ејниләшдирилмәмәлидир. Чүнки ондакы гејри-мәлум билик мәлум биликлә, белә демәк мүмкүнсә, бир орбитдә олмадыглары үчүн бир-бирилә багланмыр, белә мәлум билик гејри-мәлуму элдә етмәк үчүн шакирддә дахили гүввә, дахили тәкан, дахили әмр јада билмир. Бундан башга, биринчи суалдакы чәтинлик нисби характер дашыјыр. Чүнки бир синифдә һазырылыг сәвијјәси мүхтәлиф олан шакирдләр тәһсил алырлар; бири үчүн чәтинлик төрәдән суал башгасы үчүн чәтин олмаја да билир. Икинчи суалын характери исә еләдир ки, о, гүввәтли шакирд үчүн дә, зәиф шакирд үчүн дә проблем олараг галыр.

Суалын проблемә чеврилмәси онун гојулма јериндән, гојулма вахтындан да асылы олур. Фикримизи әсастандырмаг үчүн бир факта мүрачигәт едәк. Тәјинләрдә олдуғу кими, һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән зәрфликләр дә **нечә? нә чүр?** суалларына чаваб верир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, шакирдләр тәрзи-һәрәкәт зәрфлији илә тәјини чох заман гарышыг салырлар. Сәбәби исә бундадыр ки, һәмин чүмлә үзвләри һәрәкәт билдирән сөzlәри ајдынлашдыранда зәрфлик, исим вә исим јериндә ишләнән сөzlәри изаһ едәндә исә тәјин кими чыхыш едир вә **һансы?** суалына чаваб ола билир.

Тәјинлә зәрфлијин бу охшар чәһәтләри шакирдләрин гаршысына VII синифдә проблем-суал гојмаға имкан верир. Лакин тәчрүбә сүбүт едир ки, бу суал проблем ола билмир, чүнки III—IV синифләрдән шакирдләрин зәрфлик һаггында мүәјјән мәлуматы олур.

Башга бир мисал. VII синифдә васитәсиз нитгә әсастаныб диалогда проблем-суал гојмаг имканы вар. Лакин шакирдләр IV синифдә һәм васитәсиз нитг, һәм дә диалог һаггында мәлумат алдыглары үчүн һәмин суал VII синиф шакирдләри үчүн проблем маһијјәти кәсб едә билмир. Демәли, тәјинә әсастаныб зәрфлијин, васитәсиз нитгә истинад едиб диалогун тәдрисиндә гојулачаг суаллар о заман проблем-суал ола биләр ки, онлардан VII синифдә дејил, IV синифдә истифадә едилмиш олсун.

Нәһајәт, сонунчу суалын үстүнлүјү бундадыр ки, она чаваб ахтарылмасы просесиндә: а) биликләр јаддаша һазыр шәкилдә көчмүр, әксинә о, шакирдләрин мәһсулдар әгли фәалијјәтинин нәтичәси кими мејдана кәлир; б) шакирдләр әгли фәалијјәт вәрдишләринә јијәләнир, билик элдә етмәк пријомларыны мәнимсәјир, башга сөzlә десәк, онлар мүстә-

гил әгли фәалијјәтин «техникасына» јијәләнирләр; в) өјрәнилән материалла әлагәдар олараг шакирддә мөһкәм әгли мараг тәһмин едилир.¹

Мәһз бу чәһәтләринә көрәдир ки, әввәлки суалы нисбәтән чәтин, сонракы суалы исә проблем-суал адландырмаг лазым кәлир. Философлар, педагоглар әбәс јерә демирләр ки, проблем биликсизлик һаггында билик, еһтијат биликләр ичәрисиндә чавабы олмајан суалдыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә галдырылан проблемләрин бир гисми һәмин проблемин һәлли јолларыны өзүндә әкс едирир, диқәр гисми исә јох. Тәчрүбә көстәрир ки, белә һалда биринчи нөв проблемләри евристик мүсаһибә вә ја тәдгигатчылыг методлары илә, икинчи нөв проблемләри исә шәрһ методу илә һәлл етмәк даһа фәјдалыдыр. Хүсусән о синифләрдә ки шакирдләр һазырылыгыдыр, фәрзијјәләр ирәли сүрмәји, ону һәлл етмәк үчүн мүһакимәләр јүрүтмәји, нәтичә чыхармағы бачарырлар, орада тәдгигатчылыг методуна үстүнлүк вермәк мәсләһәтдир. Истигамәт мәгсәдилә шәрһ, евристик мүсаһибә вә тәдгигатчылыг методлары илә һәлл едилән проблемләрә аид нүмунәләр нәзәрдән кечирәк.

Ибтидаи синифләрдә г-нин f-јә, к-нин j-јә кечмәси илә әлагәдар шакирдләрә верилмиш мәлумат IV синифдә тәқрар едилир. Тәқрар просесиндә шакирдләр бир даһа јада салырлар ки, сону к вә г самити илә битән чохһечалы сөzlәрә сайтлә башлајан һал шәкилчиләри артырдыгда, мүвафиг олараг, к самити j-јә, г самити исә f-јә кечир. Һәмин мәлумата әсастаныб мүәллим проблемин мејдана чыхмасы үчүн шакирдләрдән шәфәг, мәшг, мүстантиг, үфүг, әмлак, шәрик, иштирак сөzlәрини исмин јијәлик, јөнлүк вә тәсирлик һалларында ишләртмәји тәрләб едир. Шакирдләр тапшырыглары ичра едәрәк белә бир чәтинликлә (проблемлә) гаршылашырлар: сону к вә г самити илә битән чохһечалы исимләрә сайтлә башланан һал шәкилчиләри артырдыгда һәмин самитләр дәјишилир. Лакин һалландырылмыш сөzlәрдә бу гајда өзүнү доғрулда билмир. Көрәсән бунун сәбәби нәдир?

Көрүндүјү кими, бу проблем шәрһ методу илә һәлл олунмалыдыр. Чүнки онун һәлли үчүн музакирә ачмаг, фикир јүрүтмәк һеч бир сәмәрәли нәтичә вермир, биһудә јерә

¹ Л. П. Федоренко. О проблемном обучении русского языка. «Русский язык в школе» журналы, 1970, № 6, сәһ. 7.

вахт итирилир. Мәһз буна көрә дә мұәллим гејд етмәли- дир ки, јалныз алынма сөзләрин сонуна сайтлә башланан шәкилчи гошулдугда г самити ғ-јә, к самити исә ј-јә кечмир. Јухарыдакы сөзләр дә дилимизә башга дилләрдән кечмиш- дир. Сону г вә к самити илә битән сөзләрдә г-нин ғ-јә, к-нин исә ј-јә кечиб-кечмәдјини мұәјјәнләшдирмәк үчүн һәмнин сөзләрин тәләффүзүнү әсас көтүрмәк лазымдыр.¹ О сөзлә-

рин ки сон сәси: 1) [x] вә ја [Ғ] кими, 2) [x'] вә ја [j] ки- ми тәләффүз едилиб г вә к илә јазылыр, белә сөзләре сайтлә башланан шәкилчиләр артырылдыгда биринчидә г самити ғ-јә, икинчидә исә к самити ј-јә кечир. Јакин верил-

миш сөзләрин көкү г илә јазылыб [к'] вә [г] кими тәләф- фүз едилир, јахуд к илә јазылыб [к] кими дә тәләффүз олунар.

V синифдә исмин јијәлик һалы һаггында мә'лумат ве- риләркән шакирдләре өјрәдилир ки, мұәјјәнлик билдирән јијәлик һал самитлә гуртаран исимләрдә-ын, -ин, -ун, -үн шә- килчиләриндән бирини гәбул едир. Бу шәкилчиләр дили- миздә тәкчә јијәлик һалын шәкилчиси функцијасыны ојна- мыр, јә'ни сөздәјишдиричи шәкилчи олараг галмыр, о һәм дә фе'лдән исим дүзәлдир, башга сөзлә, јени сөз дүзәлдә билир. Дүзәлтмә исимләри өјрәдәндә проблем гојмаг үчүн бу шәкилчиләрин икили хүсусијәтини фактлар әсасында шакирдләрин мұшаһидәсинә вермәклә тәдрис просесиндә һәмнин зиддијәтли чәһәтләри проблемә чевирмәк вә һәлл етмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәти ашағы- дакы дил фактларына чәлб едилә биләр.

китаб+ын	эк+ин
гәләм+ин	гош+ун
армуд+ун	бич+ин
түтүн+ын	сағ+ын

Мұәллимин тәклифи илә шакирдләр һәр ики сүтундакы сөзләрин гәбул етдикләри шәкилчиләрин нөвүнү мұәјјән- ләшдирмәјә чалышырлар. Онлар икинчи груп сөзләрин гә- бул етдикләри шәкилчиләри дә формаја әсасланыб јијәлик һал шәкилчиси кими гәләмә верирләр. Бурада һәм пробле- мин мејдана чыхарылмасында, һәм дә онун һәллиндә еврис-

1. Ә. Әфәндизадә. Дүзәкүн јазы тә'лиминин елми әсаслары, Баки, 1975, сәһ. 134.

тик мұсаһибә методундан истифадә етмәк мұмкүндүр. Мұ- саһибәни ашағыдакы шәкилдә апармаг олар.

М.—китаб, гәләм, армуд вә түтүн сөзләри һансы шәкил- чиләри гәбул етмишдир?

Ш.—Онлар јијәлик һалын шәкилчиләрини гәбул етмиш- ләр.

М.—Бу чүр сөзләр чүмләдә һансы сөзлә даһа мөһкәм бағланыр?

Ш.—Мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзлә.

М.—Инди дә әкин, гошун, бичин вә сағын сөзләрини чүмләдә ишләдин. Онлар мәнсубијјәт шәкилчили сөзләр тәләб едирми?

Ш.—Хејр.

М.—Демәк, нечә нәтичә чыхармаг олар?

Ш.—Сағ сүтундакы сөзләрин гәбул етдикләри шәкилчи- ләр јијәлик һалын шәкилчиләри дејил.

М.—Доғрудур. Бәс онда бу шәкилчиләрин вәзифәси нәдир? Кәлин бу суала бирликдә чаваб ахтараг. Әкин, го- шун, бичин вә сағын сөзләри һансы суала чаваб олуур? Онлар һансы нитг һиссәләридир?

Ш.—Бу сөзләр нә? суалына чаваб верир, демәли, онлар исимдир.

М.—Һәмнин сөзләрин көкү һансы нитг һиссәсидир?

Ш.—Фе'лдир.

М.—Демәк, сағ сүтундакы сөзләре гошулмуш -ын, -ин, -ун, -үн шәкилчиләринин функцијасы нәдән ибарәт олду?

Ш.—Онлар сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир, фе'лдән исим әмәлә кәтирир.

VI синифдә «Зәрфин мә'нача нөвләри» мөвзусуну тәд- рис едәркән галдырылмыш проблеми дә евристик мұсаһибә илә һәлл етмәк олар. Бу мәгсәдлә мұәллим әввәлчә шакирд- ләрин диггәтини чүмлә дахилиндә ишләдилмиш мигдар зәрфләринә јөнәлдир вә һәмнин сөзләре суаллар вермәји тә- ләб едир. Нүмунә:

1) Ағыр дөјүшдән сонра гошунларымыз хејли ирәлилә- диләр.

2) Аз ишләдик, чох истираһәт етдик.

Бурајадәк шакирдләр аз, чох, хејли, бир аз, бир гәдәр кими сөзләри гејри-мұәјјән сај һесаб едирләр. Одур ки, ша- кирдләр мұәллимин тапшырыгларыны јеринә јетирәркән белә нәтичәјә кәлирләр ки, алтындан хәтт чәкилмиш сөзләр нитг һиссәсинә көрә сајдыр. Јакин тәһлил просесиндә ша-

кирдләрнн фикриннн сәһв олдуғу сүбута јетдикдә онлар белә бир проблем-суалла гаршылашырлар: нә үчүн хејли, аз, чох сөзләри нә гәдәр? суалына чаваб вердији һалда, сај ола билмәсин?

Проблеми һәлл етмәк үчүн мүәллим евристик мүсаһибә апарыр.

М.—Сај һансы нитг һиссәси илә бағлы олур?

Ш.—Исимлә.

М.—Буну нечә асасландырмаг мүмкүндүр?

Ш.—Сајын тә'рифиндән мә'лум олур ки, о, әшјанын мигдар вә ја сырасыны билдирир. Әшјанын адыны билдирән сөзләрә исә исим дејилир. Демәли, сајлар исимлә бағланыр.

М.—Алтындан хәтт чәкилмиш сөзләр һансы сөзләрлә бағлыдыр?

Ш.— Онлар ирәлиләди, ишләдик вә истираһәт етдик сөзләри илә бағлыдыр.

М.—Бу сөзләр нитг һиссәсинә көрә нәдир?

Ш.—Фе'лдир.

М.—Доғрудур, инди бурадан нечә нәтичә чыхармаг олар?

Ш.—Аз, чох вә хејли сөзләри верилмиш чүмләрдә исимлә дејил, фе'ллә бағлы олуб нә гәдәр? суалына чаваб верир, онлар һәрәкәтин мигдарыны билдирир, конкрет десәк, мигдар зәрфләридир.

VIII синифдә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәдрисиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, о, нечә? нә чүр? суалларындан биринә чаваб олур вә баш чүмләдәки елә, белә сөзләринин мазмунуну изаһ едир. Тә'јин вә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләннн баш чүмләсиндә дә елә, белә сөзләри иштирак едир. Она көрә дә мүәллим бу охшар әләмәтләрә асасланыб тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәдрисини проблем үзәриндә гура биләр. Һәмин мөгсәдлә ашағыдакы шәкилдә чүмләләр тәгдим едиб онлары тәһлил етдирмәк, проблеми формалашдырмаг вә тәдгигат методу илә һәлл етдирмәк мүмкүндүр.

1) Газандығы сәнәт еләдир ки, ону һәјаты боју тә'мин едәчәкдир.

2) Елә сәнәт газанмышдыр ки, ону һәјаты боју тә'мин едәчәкдир.

3) Сәнәти елә газанмышдыр ки, ону һәјаты боју тә'мин едәчәкдир.

Мүәллим шакирдләрдән тәләб едир ки, верилмиш мүрәккәб чүмләрдәки будаг чүмләләрнн нөвүнү мүәјјәнләшдирсинләр. Шакирдләр әввәлки оиликләринә истинад едиб биринчи вә икинчи нүмунәдәки будаг чүмләләрнн нөвүнү дәрһал тапырлар, лакин үчүнчү нүмунәдәки будаг чүмләннн нөвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлијә дүшүрләр. Онлар белә фәрз едирләр ки, үчүнчү чүмлә дә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Мүәллим шакирдләрин кәлдији нәтичәннн сәһв олдуғуну гејд едәркән проблем мејдана чыхыр: тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләрдә олдуғу кими, бу мүрәккәб чүмләннн баш чүмләсиндә дә елә әвәзлији иштирак едир, будаг чүмлә исә нечә? нә чүр? суалларындан биринә чаваб верир. Бәс нә үчүн сонунчу мүрәккәб чүмлә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә ола билмәсин? Буну сәбаби нәдәдир?

Мүәллим шакирдләри тәдгигата гошмаг мөгсәдилә онлардан тәләб едир ки, һәр үч чүмләдәки будаг чүмләннн нөвүнү тапаркән фикирләрини асасландырсынлар. Она көрә ки тәһлилә биринчи чүмләдән башлајанда: әввәлә, мә'лумдан мәчһула доғру кедиләр; икинчисин, проблемин һәлли нә јөнәлдилән «әгли ахтарыш адәтән әввәлки билик вә феалијјәт үсулларынын феаллашдырылмасы илә башланыр. Башга сөзлә, бу, проблеми әввәлки тәчрүбә асаында һәлл етмәјә чәһд көстәрмәк демәкдир»¹.

Мүәллимнн тәклифи шакирдләри, шүбһасиз, әгли ахтарыша сөвг едир. Онлар әввәлчә баш чүмләләрдән чыхыш едиб будаг чүмләләрә суаллар верир, елә әвәзлијинин аид олдуғу сөзләри мүәјјәнләшдирир, мүрәккәб чүмләләрнн мүгајисә едир, тутушдурур вә нәтичә чыхарырлар: биринчи мисалда будаг чүмлә нәдир? суалына чаваб вердији үчүн вә баш чүмләннн елә әвәзлији илә ифадә олунмуш хәбәрннн изаһ етдији үчүн мүрәккәб чүмлә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Икинчи нүмунәдә будаг чүмлә нечә? нә чүр? суалларындан биринә чаваб олдуғу, баш чүмләдәки елә әвәзлији исә әшја билдирән сөзү, јәни исми изаһ етдији үчүн будаг чүмлә тә'јин будаг чүмләсидир. Үчүнчү нүмунәдә дә будаг чүмлә икинчидә олдуғу кими, нечә? нә чүр? суалларындан биринә чаваб верир, баш чүмләдә исә елә әвәзлији иштирак едир. Лакин бурада елә әвәзлији исми дејил, фе'ли ајдынлашдырыр. Башга сөзлә десәк, сонун-

¹ М. И. Махмутов. Теория и практика проблемного обучения. Казань, 1972, сәһ. 130.

чу чүмлэни садэ чүмлэжэ чевирэндэ будаг чүмлэ баш чүм-
ладэки елэ эвэлижинин јерини тугур вэ баш чүмлэнин фе-ли
хэбэринэ аид олуб һэрэкэтин ичра тэрзини билдирир. Дема-
ли, сонунчу мүрэккэб чүмлэ тэрзи-һэрэкэт будаг чүмлэли
табели мүрэккэб чүмлэдир.

Зөннимизчэ, јухарыда кестэрилмиш проблемлэрин ха-
рактери вэ онларын һалли јоллары јени-јени проблемлэр
галдырмаг, дэрсн проблемлэр үзэриндэ гурмаг ишиндэ мү-
эллимлэрэ аз-чох истигамэт верэчэкдир. Лакин Азэрбајчан
дили үзрэ бүтүн мөвзуларын тэдрисиндэ проблем гојмаг,
һалл етмэк мүмјүн вэ әһәмијјэтли дејил. Проблем галдыр-
маг үчүн башлыча чәһәт будур ки, мүэллим дил фактлары
вэ һадисэлэри арасында мөвчуд олан объектив зиддијјэтлэ-
ри керә билсин, ону кәскинләшдириб шакирдин шүурунда
мәнтиги зиддијјэтэ, башга сөзлэ десәк, онун шәхси пробле-
минә чевирмәјэ наил олсун.

Нәтичэ е'тибарилэ гејд етмэк лазымдыр ки, проблемли
тәлимдэ јени билијин әлдэ едилмәси просесиндэ систематик
олагаг шакирдлэрин мүстәгил ишлэри тә'мин олунур, онлар
әгли әмәлијјатлары ичра етмэк вердишлэри газаныр, ша-
кирдлэрин диггәт вэ тәсәвүрлэри, башлычасы исә, тәфәк-
күрлэри инкишаф едир, онларда фәрзијјәләр ирәли сүрмәк
вэ әсасландырмағын јени јолларыны тапмаг бачарығы фор-
малашыр.

СИНТАКСИСИН ӘСАС ВАҺИДЛӘРИ*

В. В. БАБАЈТСЕВА

педагожи елмләр доктору (Москва)

Јени програм вэ дәрсликлэрин тәтбиғи просесиндэ мүәл-
лимләр онлара мә'лум олмајан бир сыра елэ термин, бөлкү
вэ чалышмаларла гаршылашырлар ки, булар мүәсир син-
таксис нәзәријјәсинин ән јени наилијјәтлэринә әсасланыр.
Ајдындыр ки, мүәллимлэри нәзәри чәһәтдән ситаһландыр-
магда бу мөсәлэлэрин шәрһини вермәк чох мүһүм әһәмијјәт
кәсб едир.

Дил фикрин ифадәчиси олуб, һәр һансы бир мә'луматы
башгасына чатдырмаг ишинә хидмәт едир. Бу вәзифәни даһа

* Мәгалә «Русский язык в VII классе» китабындан (М., «Прос-
вещение», 1973) ихтисарла тәрчүмә едилмишдир.

чох, синтаксисин әсас ваһиди кими, чүмлэ јеринә јетирир. Сөз
чүмлэ тәркибиндә мүхтәлиф шәкилләрә дүшүр, јә'ни дикәр
сөзә ујғунашыб онунла грамматик чәһәтдән бағланыр. Сөз-
рин бу чүр бирләшмәсинә мисал олагаг мүбтәда илэ хәбэрин,
һәмчисн үзвлэрин вэ тәркибдахили сөзлэрин ујғунашмакы-
ны вэ чүмлэдән кәнарда әмәлэ кәлән бирләшмәлэри гејд едә
биләрик. Буларын һамысы табелилик вэ табесизлик әлагәлэ-
ри нәтичәсиндә баш верир.

Нитгдә чүмлэлэрин өзлэри дә бир-бири илэ сых сурәтдә
бағлы олур; мә'на вэ грамматик чәһәтдән бирләшәрәк чүмлэ
бирләшмәлэри функцијјасында чыхыш едир. «Чүмлэ бирләш-
мәлэри» ичәрсиндә мүрәккәб чүмлэ вэ мүрәккәб синтактик
бүтөвлүк (мәтн) хүсусилә сечилир. Сөз бирләшмәси, садә
чүмлэ вэ мүрәккәб синтактик бүтөвлүк—буларын һамысы
синтаксисин тәдгигат объектини тәшкил едир.

Бүтүн бу һадисэләрлэ мәктәбилиләр практик шәкилдә га-
ныш едилир. Лакин програм вэ дәрсликләрдә сөз бирләшмә-
си вэ чүмлэ проблеминин нәзәри мәсәлэлэри үзәриндә хүсуси
олагаг дајанылыр. Һәмин ваһидлэрин шәрһинә олан ептијјач
да мәһз бурадан доғур.

Чүмлэ. Чүмлэ мүрәккәб, чохсаһәли синтактик ваһид ол-
дуғу үчүн ону мүхтәлиф чәһәтләрдән өјрәнмәк лазым кәлир.

Синтаксис үзрә мүәсир әсәрләрдә чүмлэ бир сыра аспект-
ләрдән тәдгиг олунур ки, онлардан ән мүһүмү вэ башлычалары
булардыр: мәнтиги, структур, коммуникатив вэ семантик.
Һәмин аспектләрдән һәр биринин фәрғләндиричи хүсусијјәти
үзәриндә конкрет олагаг дајанаг.

Чүмлэнин мәнтиги аспектдә өјрәнилмәси. Чүмлэнин мән-
тиги аспектдә тәдгиги совет дилчилијинин ән јахшы ән'әпәлэ-
ри илэ бағлыдыр. Мәнтиги-синтактик истигамәт диллэ тәфәк-
күрүн диалектик вәһдәтинә әсасланыр. Бу аспектдә диллэ тә-
фәккүрүн форма вэ ваһидлэринин гаршылыгы әлагә вэ мүнә-
сибәтлэри ајдынлашдырылыр.

П. В. Чесноков јазыр: «Бу гаршылыгы мүнәсибәтләрдән
кәнарда кестәрилән форма вэ ваһидләр мөвчуд дејил, она
көрә дә ајрылыгыда онларын тәбиәти дәрк едилә билмәз»¹.

¹ «Дил вэ тәфәккүрүн әсас ваһидлэри». Ростов китаб нәшријја-
ты, 1966, сәһ. 4.

Чүмлөнүн өжрөнүлмөсүнүн семантик аспекти. Сон иллэр-дө мүхтәлиф истигамәтләрүн тәрәфдарлары олан дилчиләр (лингвистләр) дилин семантик чәһәтдән өжрөнүлмөсүнә хүсуси мејл көстәрәирләр.

Чүмлөнүн тәдгигинин семантик аспекти даһа бир сыра аспектләрүн мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур ки, бу истигамәтләрдән һәр бириндә чүмлөнүн семантик мәнәсы мүхтәлиф чүр һәлл олунур. һәмнин истигамәтләр үчүн бир үмуми чәһәт нитг семантикасы сәрһәдинин ајрылмасына чәһд көстәрилмәсиндән ибарәтдир.

Ашағыдакы чүмлөләрүн ән үмуми чәһәтләрүнә мүгајисә етмәклә һәмнин сәрһәдләри изаһ едәк:

- 1) Миша чох охујур (схем: «исим+зәрф+фе'л»)
- 2) Миша ә'лачыдыр (схем: «исим+исим»)
- 3) Јағыш гәфилдән башлады (схем: «исим+зәрф±фе'л»)
- 4) Јағыш илыгдыр (схем: «исим+сифәт»)

Верилмиш чүмлөләрдән һәр биринин өз хүсуси семантикасы олуб, мүәјјән мә'луматы, конкрет фактлар арасындакы әләгә вә мүнәсибәти, вәзијјәти, һадисәни чүмлөнүн тәркибинә дахил олмуш сөзләр васитәсилә өзүндә әкс етдирир. Бу, нитг семантикасыдыр. Нитг семантикасы бахымындан јухарыдакы чүмлөләри ики група бөлмәк мүмкүндүр: биринчи група **Миша** мөвзусу илә, икинчи група исә **јағыш** мөвзусу илә бағлы чүмлөләр дахилдир. Мүвафиг чүмлөләри мүгајисә етдикдә һәр ики группадан олан чүмлөләр арасында үмуми чәһәтләр мүшаһидә олунур: «**Миша чох охујур**» вә «**Јағыш гәфилдән башлады**»; «**Миша ә'лачыдыр**» вә «**Јағыш илыгдыр**». Бунларда үмуми чәһәт һәмнин чүмлөләрүн структур схеминдәки компонентләрүн характериндә өзүнү көстәрир. Әввәлинчи ики чүмлә о чәһәтдән бирләшир ки, онларда фәалијјәт көстәрән шәхс (субјект—Ә. Ә.) вә онун фәалијјәти (һәрәкәти) һагында мә'лумат верилир. Сонракы ики чүмләдә исә мә'лумат әшја вә онун әләмәтиндә әкс олунмушдур ки, бу да чүмлөнүн дил (грамматик, семантик) мәнәсы сајылыр.

Беләликлә, һәр бир конкрет чүмлә дил вә нитгин ваһиди демәкдир. Бу дил ваһидини—чүмләнә тәшкил едән сөзләр мүәјјән модел үзрә гурулуру: бунлар (сөзләр) структур схемин компонентләрүнүн мәнә категоријаларыны вә мәнтиги үзвәләнмәсини мүәјјәнләшдирән дил семантикасына малик олур.

Нитг ваһиди кими, һәр бир конкрет чүмлә өз лексик тәр-

қибәи вә коммуникатив мәгсәди илә конкрет фактлар, һадисәләр һагында фәрди мә'луматдан ибарәт олур.

Гејд олунмалыдыр ки, чүмлә нитгдә дилин мәнтиги үзвәләнмә системи, мәнә типәи вә гурулуш схемини характерәи илә бағлыдыр. Нитг ваһиди—һәр бир конкрет чүмлә өз фәрди мәнәсы илә характеризә олунур.

«Чүмлөнүн грамматик мәнәсы» һагындакы анлајыш (дил семантикасы) мәктәб дәрслијинә илк дәфә олараг дахил едилмишдир. Дәрсликдә «чүмлөнүн грамматик мәнәсы»нын үч үмуми чәһәтинә үјгүн кәлән үч чүмлә типәи фәргләндирилир: нәгли чүмлә, суал чүмләси, әмр чүмләси.

Нәгли чүмләнүн үмуми грамматик мәнәсыны характеризә едән чәһәт—мә'лумат вермәкдән, суал чүмләсининки суал етмәкдән, әмр чүмләсининки исә әмр, хаһиш, нәсиһәт вә с.билдирмәкдән ибарәтдир. Бу мәнәлардан һәр бири конкретләшә биләр. Белә ки, мәсәлән, иши кәрәнин һәрәкәтинә аид мә'лумат, јахуд суал индики, кечмиш вә ја кәләчәк замана аид едилә биләр. Мәсәлән, Гар јағыр; Гар јағды; Гар јағачаг; Ким данышыр? Ким данышды? Ким данышачаг?

Чүмләнүн грамматик әсасы һәрәкәтлә әшја арасындакы мүнәсибәтдән асылы олараг мүрәккәбләшә биләр. Мәсәлән; **Мән** карандашла јазырам. **Ким** карандашла јазыр? Мәктубу карандашла јаз.

Чүмләнүн өжрөнүлмәси заманы аспектләрасы әләгә. Тәдгигат аспектләрүн арасында чидди сәдд гојулмасына тәһлил объектәи, јә'ни чүмлә өзү маңә олур. Мәшһур рус лингвистәи вә методистәи Л. В. Шәрба јазыр: «Үмумијјәтлә, әләлхүсус мүрәккәб системи олан әдәби дилдә һәр шәј бир-бирилә о гәдәр сых бағлыдыр ки, нәјә тохунсан онунла бағлы олан бир сыра элементләр дә һәрәкәтә кәлир»¹.

Чүмләнүн чохаспектләи тәдгиги ән'әнәви синтаксис нәзәријјәсинә әсасланыр ки, бу да үзвәләнмәнин нөвләрүнүн нәзәрә алмагла чүмләнүн бүтөвлүкдә тәдгиги үчүн даһа чох характерикдир.

Көркәмли рус лингвистләри А. А. Потевнја, А. А. Шахматов, А. М. Пешковски, В. В. Виноградов вә башгалары чүмләнүн тәһлилини дә тәк бир аспектдән дејил, һәртәрәфли апарылмасына тәрәфдардырлар. Чүмләнүн грамматик тәһлили заманы аспектләрасы әләгәнин нәзәрә алынмасынын бөјүк

¹ Л. В. Шәрба, Современный русский литературный язык. Избранные работы по русскому языку. М., Учпедгиз, 1957, сәһ. 126—127.

идраки вэ методик эһемијјети ондан ибарэтдир ки, мһһз бу јолла конкрет бир чүмлөнин дил хүсусијјэтләрини һартәрәф-лин өјрәнмәк олур. Грамматик тәһлил заманы форма вэ семантиканын әлағәсини әјани көстәрмәк үчүн ашағыдакы тәһлил нүмунәсинә диггәт едәк:

«Елементләрин дөври системинин јарадычысы Менделеевдир»—чүмләси чүмлә үзвләринә көрә нечә тәһлил олунмалыдыр? О, «исим»+«сифәт»+«исим»+«исим»+«исим» схеминә әсасән гурулмушдур. Структурдан көрүнүр ки, «Елементләрин дөври системинин јарадычысы» —мүбтәда, «Менделејевдир» исә хәбәрди. Һалбуки белә бир бөлкү мәнтиги аспектә јуғун кәлмир. Чүнки мәнтиги аспектә көрә «Менделејев»—мүбтәда; «дөври системин јарадычысы» исә хәбәр олмалы иди. Ахы «Менделејев» тәјинедичи; «дөври системин јарадычысыдыр» исә изаһ олунан, әләмәт билдирәндир.

Елементләрин дөври системинин јарадычысы кимдир? чүмләсиндә мәлүм, «таныш» «Елементләрин дөври системинин јарадычысы» —мүбтәдадырса, һәмин чүмләјә алыннан чаваб «јени, јәни «Менделејев»— хәбәрди. Әкәр бу чүмлә Менделејев кимдир? суалына чаваб олса, онда үзвләнмә мәнтиги аспектә ујғун кәләр. Бу заман «Менделејев»—мүбтәда, «элементләрин дөври системинин јарадычысыдыр» исә хәбәр олар.

Мәлүмдур ки, һәмин чүмләни мүхтәлиф чүр ифадә етмәк мүмкүндүр; мәсәлән:

1. Елементләрин дөври системинин јарадычысы Менделејев олмушдур.

2. Менделејев элементләрин дөври системинин јарадычысы һесаб олунур...

Нәтичә етибарилә демәк лазымдыр ки, чүмләннин дил хүсусијјәтләринин көстәрилмәсиндә, үзвләринә көрә тәһлил олунмасында онун семантик вэ структур аспектдән тәһлилинә фикир вермәк лазымдыр. Мәлүмдур ки, чүмләннин семантик чөһәтдән тәһлилинин өзүндә дә она коммуникатив аспектдән јанашылыр.

Фикримизи јекунлашдырага гәјд едәк ки, чоһаспектлин синтактик ваһид олан чүмлә үчүн мүхтәлиф тәрәфләрин бирлији, онларын гаршылыгы әлағәси вэ бир-биринә кечмәси сәчијјәвидир. Чүмләннин тәһлилиндә мүхтәлиф аспектләрин сәрһәдини ардычыл шәкилдә ајырмаг вә онлары чүмлә үз в ү термининдә синтез етмәк лазымдыр.

ФЕ'ЛИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ЛЕКСИКА ҮЗРӘ БИЛИКЛӘРИН КЕНИШЛӘНДИРИЛМӘСИ ВӘ МӨҢКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ

Маһирә ӘЗИМОВА

Азәрб. ЕТҖЕИ-нин диссертанты

Азәрбајҗан дилиндә фе'л өзүнүн лексик зәнкинлији чөһәтдән башга нитг һиссәләриндән фәрғләнир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, орта мәктәбдә мүәллимләрин чоһу фе'л бәһсинин тәдрисиндә әсас диггәти грамматик материалларын мәнимсәдилмәсинә јөнәлдир, бу сәһәдәки биликләри нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлағәләндирмәјин мүстәсна әһемијјетини исә лазымынча гијмәтләндирмирләр. «Фе'лин тәдриси илә әлағәдар лексика үзрә апарылан ишләри гијмәтләндирмәк, шакирдләрин нитг вәрдишләриндә әлдә етдикләри грамматик биликләрин сәвијјәсинин ашағы олмасы демәкдир».1 Буна көрәди ки, шакирдләрдә фе'лләрин зәнкин хүсусијјәтләри һағгында лазымы тәсәввүр олмур, онларын лексиконунда фе'ллә әлағәдар чидди кәсирләр өзүнү көстәрир. Бу, һәр шәјдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, фе'ллә әлағәдар лексик ишләрин апарылмасында систем көзләнилмир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, фе'л тәкчә грамматик хүсусијјәтләринә көрә дејил, лексик хүсусијјәтләринә көрә дә фәрғләнән нитг һиссәләриндәндир; белә ки, синоним вә омонимләрлә, антоним вә мәчази мәналы сөзләрлә чоһ зәнкинди.

Мөвчуд програмда лексиканын хүсуси бир бөлмә кимн верилмәси Азәрбајҗан дилинин тәдриси системиндә, о чүмләдән фе'л бәһсинин тәдрисиндә лексика үзрә ишләрә хүсуси диггәт јетирилмәси үчүн кениш имканлар јарадыр. Һәмин имканлардан сәмәрәли истифадә олунмасы ики чөһәтдән әһемијјәтлидир: 1) лексика үзрә биликләрдән истифадә едилмәси нәтичәсиндә фе'лләрин лексик хүсусијјәтләри һағгында шакирдләр һәм мүвафиг биликләрә јијәләнир, һәм дә бу нитг һиссәсинин бир сыра грамматик хүсусијјәтләри, сөз јарадычылығы просеси вә нитгдәки үслуби ролу һағгында даһа ке-

¹ П. П. Иванов. «О лексической работе при изучении глагола». Русский язык в школе, 1960, № 3, сәһ. 47.

ниш вә мөһкәм билликләр әлдә едирләр; 2) онларын лексика-
жа даир мәлүматлары даһа да кенишләшпир, дәгигләшпир вә
тәкмилләшпир.

Фе'лни заманлары һаггындакы билликләри тәқрар едәркән
шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләт-
мәк јахшы нәтичә верир.

Чалышма 1. Верилмиш фе'лләрдән һәр үч заманда чүмлә-
ләр гурун. Мәчәзи мә'нада ишләнән фе'лләрин
мә'насыны изаһ един.

**Учмаг, күлмәк, дөјмәк, аловландырмаг, ачмаг, әсмәк,
пычылдамаг, дүшмәк.**

Ушаглар јаздыглары чүмләләри охудугча мүәллимин тә-
ләби әсасында фе'лләри көстәрпир, грамматик әләмәтләринә
көрә тәһлил едир вә һәгиги, јохса мәчәзи мә'нада ишләндији-
ни изаһ едирләр.

**Инсан космоса учур, Баһар күлүр, Күләк гапыны дөјүр,
Үрәк аловланыр, Һава ачылыр, Јарпаглар пычылдашыр** вә с.
типли нүмунәләрдә фе'лләрин мәчәзи мә'нада ишләнмәсини
шакирдләр һәгиги мә'нада ишләнән ејни сөзләрлә мугәјисәдә
әсасән дүзкүн әјдынлашдыра билдирләр вә мүәјјән фикри әмә-
лијјатлар апармагы тәләб едән бу чалышмаја хүсуси мараг
көстәрдикләрини нүмајиш етдирирләр.

Чалышма 2. Ашағыдакы фе'лләри чүмләләрдә һәгиги
вә мәчәзи мә'нада ишләдин. Сонра онлары (һә-
гиги вә мәчәзи мә'нада ишләнән фе'лләри) мү-
гајисә един.

Күлүмсәмәк, пычылдамаг, бојланмаг, дөјмәк, рәгс етмәк.

Шакирдләр чалышманын тәләбинә ујғун олараг мисаллар
сөјләјирләр (шифаһи). Ән мүнәсиб чүмләләри бүтүн шакирд-
ләр дәфтәрләринә јазырлар.

Тәчрүбә апардығымыз синифләрдән бириндә чалышма
ашағыдакы шәкилдә јеринә јетирилди.

1. Ушаг севинчиндән күлүмсәјирди. 2. Көјләрин көзәл гызы наз-
лы-назлы күлүмсәјирди. 3. Лалә анасыны көрүб күлүмсәди. 4. Баһар
үзүмүзә күлүмсәјирди. 5. Баба ушағын гулағына нә исә пычылдады. 6. Ағачда
јарпаглар пычылдашырды. 7. Ај пәнчәрәдән бојланды. 8. Исмајлы аты
төвләдән чыхарыб әтрафа бојланды. 9. Ушаглар мүәл-
лимин көстәрдији шәкилләрә бахмаг үчүн бојландылар. 10. Дәниздә
далгалар рәгс едирди. 11. Балача Зөһра һамыдан көзәл рәгс едирди.
12. Дәмири исти-исти дөјөрләр. 13. Гыш гапыны дөјдү...

Шакирдләр һәмнин чүмләләрин мә'насыны ашағыдакы ки-
ми изаһ едиләр.

—Биринчи чүмләдә «күлүмсәмәк» фе'ли сәссиз күл-
мәк, додағы гачмаг мә'насыны билдирир. Икинчи чүмләдәки
һәмнин фе'л мәчәзи мә'нада, јә'ни күнәшин јаваш-јаваш галх-
масы, адамларә севинч кәтирмәси мә'насында ишләнмишдир.

Башга бир шакирд әләвә етди:

—Бу чүмләдә һеч бир күлмәк әләмәти јохдур, јазычы кү-
нәшин јаваш-јаваш көрүнмәсини «күлүмсәмәк» сөзү илә ифа-
дә етмишдир, јә'ни һәмнин сөзү мәчәзи мә'нада ишләтмишдир.

—«Пычылдамаг» астадан, јавашдан дәмәк мә'насында
ишләнмишдир. «Ағачда јарпаглар пычылдашырды» чүмләсини-
дә исә бу сөз хышылдамаг мә'насыны билдирир; дәмәк, мәчә-
зи мә'на дашыјыр.

Дикәр фе'лләр дә тәхминән бу гајдада изаһ едилди.

Беләликлә, шакирдләр нәтичә чыхартдылар ки, һәмнин
фе'лләр мәчәзи мә'на да дашыја билир. Бундан сонра ејни
фе'лләрин тәркибинә көрә тәһлили үзәриндә иш апарылды.

Фе'л бәһсинин тәдриси мүддәтиндә лексика үзрә ишләр
системиндә синонимләр үзәриндә иш даһа кениш јер тутур.
Башга сөзлә, фе'лләрлә әләгәдар синонимләр үзрә иш, образ-
лы десәк, бу бәһсин тәдриси ахынындан бир гырмызы хәтт ки-
ми кечир. Бунун үчүн, дәмәк олар ки, һәр мөвзунун өјрәнилмә-
синдә, һәр дәрәдә гаршыја әлверили имканлар чыхыр. һәм-
мин имканлардан сәмәрәли истифадә едилмәси һәм грамма-
тик һадисәләри, гајдалары шакирдләрин мөһкәм мәннимсәмә-
синә, һәм дә мәктәбиләрин лүгәт еһтијатынын зәнкинләшмә-
синә мүсбәт тәсир көстәрир. Бир нечә конкрет нүмунә илә
—сынагдан кечирдијимиз тәчрүбәләрин нәтичәләри илә та-
ныш олаг.

IV синифдә фе'лин заман вә шәхсә көрә дәјишмәси илә
әләгәдар чалышмалар апарыларкән дәрдүнчүләрә тәклиф
олунду ки, тәсриф етдикләри мувафиг фе'лләрин синонимләри-
ни тапсынлар. Бүтүн синфин апардығы «ахтарыш» нәтичәсини-
дә гачмаг, севинмәк фе'лләринин синонимләри тапылды:

гачмаг—јүјүрмәк, көтүрүлмәк
севинмәк—шадланмаг, фәрәһләнмәк

Гејд едәк ки, шакирдләр бу синоним чәркәләрин анчаг
икинчисини чох асанлыгга мүәјјәнләшдирә билдиләр, үчүнчү
чәркәни тапмаг исә, бир мөв. проблемә чеврилди; ахтарышлар
јалныз о заман нәтичә верди ки, мүәллим һәмнин синоним ва-

риантларын «көтүрмөк» фе'линдән вә «фәрәһ» исминдән эмәлә кәлдијини шакирдләрә хатырлатды.

Бундан сонра шакирдләрин диггәти синоним фе'лләрин заман вә шәхсә көрә дәјишмәсинә чәлб олунду; нәтичә чыхарылды ки, синоним фе'лләр дәјишмәсинә көрә бир-бириндән сечилмир, онлар јалһыз ишләнмә јеринә көрә бир-бириндән фәргләнир.

Ејни мәгсәдлә башга иш нөвүндән дә истифадә етмәк јакшы нәтичә верир. Мәсәлән, мүәллим ашағыдакы чүмләлери јаздырыб, онларын үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едир:

1) Азәр дәрси чоһ көзәл данышды. 2) О севинчлә деди: «Бу күн Гәләбә күнүдүр!». 3) Баба һәмишә кечмишдән сөһбәт едәрди. 4) Фаиг мәсәләннин чавабыны дүзкүн сөјләди.

Апарылан мүсаһибәјә әсасән шакирдләр мүәјјәнләшдирдиләр ки, бу чүмләләрдә данышырды, деди, сөһбәт едәрди, сөјләрдә фе'лләри бир-биринә синонимдир. Һәмин фе'лләр арасында мүәјјән үслуби фәргләр вар, лакин заман вә шәхсә көрә ејни чүр дәјиширләр.

Мүрәккәб фе'лләрә аид биликләрин мөһкәмләндирилмәси илә әлагәдар синонимләр үзәриндә иши ашағыдакы кими тәшкил етмәк фәјдалыдыр.

Шакирдләрә тәклиф олунду ки, верилмиш фе'лләрин синонимләрини тапыб, гурулушча мүрәккәб оланларыны ајрылыгыда јазмагла фәргләндириләр.

Фе'лләр: руһланмаг, данышмаг, разылашмаг, утанмаг, динләмәк, көдәрләнмәк, анламаг, имзаламаг, јохламаг

Шакирдләр һәмин тапшырығы ашағыдакы кими јеринә јетирдиләр:

руһланмаг, севинмәк
данышмаг, демәк, сөјләмәк
унутмаг
разылашмаг
утанмаг
динләмәк, ешитмәк
севинмәк, фәрәһләнмәк
көдәрләнмәк, гүссәләнмәк
анламаг
имзаламаг
јохламаг

илһама кәлмәк
сөһбәт етмәк, нағыл етмәк
јаддан чыхартмаг
үмуми рәјә кәлмәк
хәчәләт чөкмәк
гулаг асмаг
шад олмаг
гәмкин олмаг
баша дүшмәк
гол чөкмәк
баш чөкмәк, нәзәрден кечирмәк

Даһа сонра шакирдләр һәмин фе'лләрдән бир нечәсини чүмләләрдә ишләтдиләр (шифәһи).

Фе'лин форма вә нөвләринин өјрәнилмәси шакирдләрә сөзә лингвистик мүнәсибәтин формалашмасында мүһүм рол ојнаыр. Белә ки, бу заман мәктәбиләрин сөзүн грамматик формалары һаггындакы биликләри даһа да зәнкинләшир, бәзи морфемләрин мәнәсыны онлара лексикадан верилмиш биликләрә истинадән баша салмаг даһа асан вә даһа әсаслы олур. Мәсәлән, фе'лин кечмиш вә ја кәләчәк заманыны эмәлә кәтирән шәкилчиләри өјрәдәркән вариант бахымындан онларын синонимлији һаггында да мәлүмат вермәк фәјдалыдыр; кәләчәк заман шәкилчиләри -ар/-әр вә -ачаг/-әчәк ејни бир заманы эмәлә кәтирдикләри үчүн бир-биринин синонимидир. Кечмиш заманы эмәлә кәтирән -ды,-ди,-ду,-дү вә -мыш, миш, -муш, -мүш шәкилчиләри һаггында да ејни фикри сөјләмәк олар.

Бунлары конкрет нүмүнәләр әсасында шакирдләрә изаһ едәркән, ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, лексик синонимләрдән фәргли олараг, грамматик синонимләр үслуби бахымдан даһа сабит хүсусијјәтә маликдир. Белә ки, мүәјјән фикрин ифадәсиндә лексик синонимләрден бирини бәзән дикәри илә әвәз етмәк мүмкүн олдуғу һалда, грамматик синонимләри әвәз етмәк мүмкүн дејил. Мәсәлән, **О һәлә чавандыр** чүмләсиндә **чаван** сөзүнү **кәнч** сөзү илә әвәз етмәк мүмкүндүр; лакин **О инди кәләр** чүмләсиндә гејри-гәти кәләчәк заманда ишләнән **кәләр** фе'лини гәти кәләчәк заманда (**кәләчәк**) ифадә етсәк фикир там дәгиг олмаз.

Фе'лин тәдриси просесиндә антонимләр үзәриндә апарылан иш дә марағлы олур. Тәдгигат көстәрмишдир ки, дөрдүнчүләрә антоним фе'лләр тәклиф олундуғда онларын әксәријјәти фе'лләри ејни бир фе'лин тәсдиг вә инкар формасы кими баша дүшүр, **кедир-кетмир**, **енир-енмир** вә с. кими мисаллар көстәрирләр.

Бунула әлагәдар олараг, елә бурадача антоним фе'лләрә тәсдиг вә инкарда ишләнән ејни фе'лләрин фәргли чәһәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн проблемли вәзијјәт јаратмаг мүмкүндүр.

Проблем олараг мүәллим гаршыја белә бир һөкм—суал гојур:

—**Оху-охума, кет-кетмә** вә с. кими фе'лләр бир-биринин антоними дејил. Нијә?

Шакирдләр дүшүнүр, мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүр, лакин әсил һәгигәти ача билмирләр. Нәтичәдә мүәллим

ахтарычы мұсаһибәдән истифадејә кечир вә мәсәләнин һәллини шакирдләрин фәал иштиракы илә баша чатдырыр.

Ахтарычы мұсаһибә ашағыдакы суаллар әсасында апарылыр:

—Антонимләр нечә сөзләрдир? (Мә'нача бир-биринә әкс олан сөзләрдир).

—Ким мисал сөйләр? (Гара-ағ, көдәк-узун, јахшылыг-пислик вә с.).

—Бунлар тамамилә ајры-ајры сөзләрдир, јохса бири-ди-кәриндән әмәлә кәлиб? (Ајры-ајры сөзләрдир).

—Бәс оху-охума, кет-кетмә кими фе'лләрдә бир-биринә зидд, әкс олан һәрәкәт вармы? (Хејр, ејни һәрәкәти инкар едән һәрәкәт вар).

Мұсаһибә тәхминән бу шәкилдә давам етдирилир вә нәтичә чыхарылыр: кет(мәк)-кәл(мәк), поз(маг)-јаз(маг), галх(маг)-дүш(мәк) фе'лләри бир-биринә әкс олан, зидд олан һәрәкәти ифаде едир. Кет-кетмә, поз-позма вә с. фе'лләрдә исә һәрәкәтин бир-биринә экслији јохдур, јалныз инкар едилмәси вардыр. Буна көрә дә әввәлинчи фе'лләр антонимләрдир; сонракылар исә фе'лин тәсдиг вә инкар формаларыдыр.

Мәсдәрлә әлагәдар чалышмалар просесиндә дә антоним фе'лләр үзәриндә иш апарылмасы имканлары кенишдир. Мәсәлән, белә бир чалышма үзәриндә иш апармаг олар: шакирдләрә мұвафиг фе'лләр—антоним гаршылығы ола билән фе'лләр верилир вә онлары мәсдәр формасында јазмаг тәләб олу-нур.

Фе'лләр: галхды, сојунур, јадда сахлајачаг, тәнбәллик етди, тикир, јандырачаг, шад олду, бошалдыр, күлдү, севинәчәк, сүр'әтләндирди, ендирир, ачды, апарыр, атды

Шакирдләр мұхтәлиф заманларда ишләдилмиш бу фе'лләрдән мәсдәрләр дүзәлдиб јазырлар.

Бундан сонра онлара ејни мәсдәрләри антонимләри илә бирликдә чүт-чүт јазмаг тапшырығы верилир. Бу иши јеринә јетирмәкдә шакирдләр мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашсалар да, антоним сөзләр тапмаға хүсуси мараг вә сәј көстәрирләр.

Нәтичәдә чалышма ашағыдакы шәкилдә јеринә јетири-лир.

Галхмаг-узанмаг; галхмаг-енмәк; сојунмаг-кејинмәк; јадда сах-ламаг-ууутмаг, јаддан чыхартмаг, фикриндән чызмаг; тәнбәллик ет-мәк-чалышмаг, иш көрмәк; тикмәк-сөкмәк; тикмәк-дағытмаг; јандыр-

маг-сөндүрмәк; шад олмаг-кәдәрләnmәк, гәмләnmәк, гүссәләnmәк; бошалтмаг-долдурмаг; бошалтмаг-јүкләмәк; күлмәк-ағламаг, зарымаг-наде чөкмәк; севинмәк-гәмләnmәк, кәдәрләnmәк, гүссәләnmәк, ганы гаралмаг, дәрдли олмаг; ендирмәк-галдырмаг; ачмаг-бағламаг; ачмаг-өртмәк; апармаг-кәтирмәк; атмаг-тутмаг.

Мүрәккәб фе'лләрин тәдриси заманы да антоним фе'лләр үзәриндә иш апарылмасы мараглы вә фајдалы олур.

Ч. ЧАББАРЛЫНЫН «1905-чи ИЛДӘ» ПЈЕСИНИН ТӘДРИСИНДӘ ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУ ИДЕЈАСЫ ПРОБЛЕМИНИН ГОЈУЛУШУ ВӘ ҺӘЛЛИНӘ ДАИР

Бәјләр МӘММӘДОВ

Хәзәр денизчиләри гијаб и орта мәктәбинин мұәллимни,
филологи елмләр намизәди

ССРИ халглары арасында јаранмыш мөһкәм бирлијә, кениш әмәкдашлыға реал һәјат ајнасындан бахан сәнәткар-ларымыздан бири дә Ч. Чаббарлы олмушдур. Тәсадүфи де-јил ки, әдиб өзүнүн ән јахшы әсәрләриндән олан «1905-чи илдә» пјесини дә бүтүнлүклә халглар достлуғу мөвзусуна һәср етмишдир. Көркәмли драматург һәмишә милләтләрин ваһид бир аиләдә бирләшмәсинә, халгларын үмүми бир бај-раг алтында топлашмасына гәлбән севинмиш вә буна әмәкчи инсанларын жүксәк амаллар уғрунда әлбир мұбаризәсиндән јаранан тарихи бир зәрурәт кими бахмышдыр. Халглар ара-сында гардашлығын, достлуғун парлаг кәләчәјинә инам вә е'тимад Ч. Чаббарлы јарадычылығында дәрин из салараг, онун әсәрләринин мәзмунча зәнкинләшмәсинә, идејача дүз-күн истигамәтләндирилмәсинә сәбәб олмушдур.

Бу күн белә, ССРИ халгларынын монолит бирлијиндән, мөһкәм иттифагындан вә бу мөвзуда јазылмыш бәдин әсәр-ләрдән бәһс едәркән, гејри-ихтијари олараг Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» драмы јада дүшүр. Шәкилләр, пәрдәләр дәр-һал бир-бирини изләјәрәк, көзүмүз өнүндән кәлиб кечир. Сәһ-нәләр хәјалымызда јенидән чаңланмаға башлајыр. Пјесдә

ағыр күнләрин достлары, зәһмәт гардашлары олан Имамверди вә Аллахверди кими кәндлиләрин симасында, доғма бачыдан артыг бир-биринә мөһрибан олан Күлсүмлә Набатын тимсалында ики халгын әсләрден бәри давам едиб кәлән достлуғунун, мә'нәви тәмизлијинин, инсанијјәтинин инчә характер чәһәтләринин жүксәк бир сәнәткарлыгга, дәрин сәми-мијјәт хисси вә руһ жүксәклији илә тәчәссүм етдирилдијинин чаһиди олуруг. Мүсүсилә әсәрин епилог хиссәсиндә совет һа-кимијјәтинин адамлара бәхш етдији азадлыг вә бәрабәрлик-дән руһланан гоча Бахшынын өз гызы Сона илә ермәни оғ-лу Бахшыја дедији, ашағыдакы сөзләр чох тә'сирли бир аһәң-лә сәсләнәрәк, динләјичини вәчдә кәтирир: «Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы, гој кечмишин ганлы тарихи бу көһнә мә-зарлыгга әбәди көмүлсүн. Гој јени гардашлыг дүнјасынын ғырылмаз голлары сизин әлләринизи ики гардаш күтләнин бирләшмиш һәјаты кими әбәдилик бирләшдирсин».

Бу сөзләрдә халгларын мә'нәви гүдрәтини, јенилмәз ира-дәсини хисс едир, һеч бир һижлә вә фитнәнни поза билмәдији, дар ағачларынын сарсытмадығы тәмиз мөһәббәтинин күчүнү, гардашлыгын пак вә тәмиз нәфәсини дујуруг.

Әсәрин идеја вә мәзмунундан мә'лум олдуғу кими, ис-тисмар вә һагсызлыг дүнјасына гаршы халгларын гәзәби ашыб-дашмагдадыр. Зәһмәткеш күтләләр, мәзлум халглар зүлм вә истибдады јыхараг, бәшәр өвладыны бир аиләдә бирләшдирмәк наминә әл-әлә верирләр. Онларын бирлији сарсылмаз бир гала кими мөһкәм вә е'тибарлыдыр. Белә бир иттифагын гаршысында дајана билчәк бир гүввә јохдур. Һәр чүр фәлакәтләрә баис олан мәнфур чаризм, фачиәләр төрәдән капитал гурулушу јалныз бу јенилмәз бирлијин ирадәси алтында мәғлуб едилмәлидир. Әсәрин руһуна һаким олан халглар достлуғу идејасы кет-кедә инкишаф едиб бөјү-јүр вә нәһәјәт, Октјабр ингилабынын кур далғаларына гову-шараг тарихи зәфәр газаныр. Нәтичәдә инсанлары бир-бирин-дән ајыран учурумлар мөһв олур, сахта сәддләр јыхылыр, онун јериндә исә бәшәријјәтин әзәли вә әбәди бир амалы олан гардашлыг, бирлик, бәрабәрлик вә азадлыг дүнјасы бәр-гәрар олур. Халглар социализм гурулушуна пәнәһ кәтирир-ләр; онлар сәадәти јалныз бу дөвранда тапырлар.

Көрүндүјү кими, Ч. Чаббарлы бүтүн јарадычылыг им-канларындан истифадә едәрәк, јаратдығы «1905-чи илдә»

тарихи пјесиндә халглар достлуғунун әсил мә'насыны, ичти-ман маһијјәтини сон дәрәчә жүксәк сәнәткарлыгга ачмыш вә охучуда ингилабдан әввәл Загафгазијада јашајан халгларын биркә һәјаты һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Әлбәттә, бүтүн бу мәзијјәтләр драматургун өз халгына бағлылыгы, пролетар бејнәлмиләлчилији ән'әнәсинә һәдсиз сәдагәти, мөвзу сечмәк вә һәјатын зәрури мәсәләләри-нә тохунмаг габилијјәти илә сәчијјәләнир. «1905-чи илдә» пјесиндәки бејнәлмиләл руһ, зәнкин һәјат лөвһләри, инги-лаб күнләринин колорити вә жүксәк гајәләр уғрунда чарпы-шан гәһрәмәнларын һәр шејә галиб кәлән оптимизми ону тәк-чә Азәрбајҗана дејил, һәмчинин дикәр халгларга да доғма ет-мишдир.

Бүтүн јухарыда гејд олуна кәјфијјәтләрлә јанашы, пјесин долгун мүндәрәчәјә, фикир вә мәгсәд ајдынлыгына малик олан идејасы халглар достлуғу мәсәләсинин әсәрдә гојулушу вә онун бәди һәллиндән ајрыча бәһс етмәк лүзу-муну бир даһа тәсдиг едир.

«1905-чи илдә» әсәринин тәдриси просесиндә, һәр шејдән әввәл, Ч. Чаббарлы халглар достлуғунун аловлу төрәфдары, әдәбијјәтәгәтә бејнәлмиләлчилик идејаларынын ардычыл чарчыларындан бири кими тәгдим едилмәли вә әсас диггәт әдибин һәмин әсәриндә бу мәсәләнин тәсвир вә тәрәннүмүнә кениш аспектдә јер верилмәси сәбәбләринин шәрһи вә ај-дынлашдырылмасы ишинә јөнәлдилмәлидир. «1905-чи илдә» әсәриндә халглар достлуғу идејасынын гојулушу вә тәрәннү-мү мөвзусунда мүүллим синифдә белә бир кириш сөһбәти апар биләр.

Үмумбәшәри арзу олан халглар достлуғу дәрин ичтимаи көкләрлә, һәјат ганунаујғулуғлары илә бағлыдыр. Бу идеја зәһмәткеш күтләләрин узун илләр боју биркә апардығлары кәркин мүбаризәдә јараныб мөһкәмләнмиш вә Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тарихи гәләбәсиндән сонра, әсил мә'нада, өзүнүн реал тәчәссүмүнү бу күнкү чоһмилләтли совет халгынын һәјатында тапмышдыр.

Совет дөвләтинин һәрәкәтвәричи гүввәләриндән бири сајылан халглар достлуғу өз тарихи вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирәрәк, зәманәмизин сүлһ вә демократија уғрунда дөјүш бајрагына чеврилмишдир. Ленин милли сijasәтнин дөнмәдән һәјата кечирән партијамыз, дүнјанын бүтүн халг-

лары илэ дэ достлуг элагэснин ардычыл оларга давам етдирир. Сов.ИКП-нин XXV гурултажынын тарихи гэрарларында дежилдижи кими, совет халгы бундан сонра да империализм зэнчириндэн, мүстэмлэкэ бојундуругундан хилас олмаға чалышан халглара гардашлыг элини узатмагы өзүнүн бејнэл-милэл борчу несаб едир.

Коммунизмин мадди-техники тэмелини гуруб јарадан кэнч нэслин тэлим-тэрбијесиндэ, дүңјакөрүшүнүн формалашмасында халглар достлугунун мисилсиз ролу вардыр. Бу идеја инсанлара бир-биринэ е'тимад, һөрмэт вэ мәнһәббэт руһу ашылајыр. Күнүн эн вачиб вэ актуал мәсэлэлериндэн бири кими, халглар достлугу һәмишэ эдәби ичтимаијјәтимизин диггәт мәркәзиндэ дајанмыш вэ ону дәриндән дүшүндүрмүшдүр. Халгымызын бу нәчиб эн'әнәјә фәал мүнәсибәти јазычыларымызы халглар достлугу мөвзусунда дәјерли әсәрләр јазыб-јаратмаг ишинэ руһландырмышдыр.

Һәлә кәнч јашларында бу идејанын јорулмаз тәблиғатчысы вэ нәчиб тәрәннүмчүсү олан Ч. Чаббарлы «1905-чи илдә» әсәрини гәләмә аларкән өз охучу вэ тамашачыларыны халглар достлугу, пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк мәгсәди изләмишдир. Јүксәк идејалылығы, дәрин мәзмуну е'тибары илэ драматургун бу пјеси һағлы оларга совет әдәбијјатында халглар достлугу мөвзусунда јаранан әсәрләр ичәрисиндә классик нүмунәләрдән несаб едилир. Белә бир мүнүм вэ чидди мөвзүја тохунаркән Ч. Чаббарлы бир тәрәфдән бејнәлмиләлчилик идејаларынын тәнтәнәли гәләбәсинә архаланмыш, дикәр тәрәфдән дә әразиләри бир, таләләри јахын, һәјат тәрзләри охшар олан Загафгазија халгларынын мәнһәви вэ мәдәни бирлијинин мөһкәм зөмининдән гүввәт алмышдыр. Әсәрдә зәһмәткеш инсанларын һәгиги досту вә кејирхаһы, халглар арасындакы достлугун мөһкәм тәрәфдары кими чыхыш едән мүәллиф, өз гәһрәманларынын дили илэ һәр чүр милләтчилик тәзаһүрләринә, ичтиман бәрабәрсизлијә һағ газандырмаға чалышан капитал һакимијјәтинә нифрәтләр јағдырмышдыр. Биз буну Ејваз Әсријанын мөһкәмә салонунда сөјләдији сон нитгиндә даһа ајдын вә габарыг бир шәкилдә көрә биләрик: «Мән дүшмәнәм, мән дүшмәнәм сизин ган ичиндә үзән тахту тачыныза! Мән дүшмәнәм сизин инсан әти јејән икибашлы гарталыныза! Мән дүшмәнәм сизин сүнкү вә пулемјот үстүндә дуран һөкмранлыгы-

ныза! Мән дүшмәнәм сизин икиүзлү ганлы мөһкәмәләринизә! Бу күн бир мәнни асмагла сиз өлүмүнүзү тарихин амансыз кәһифәсиндән поза билмәјәчөксиниз. Мән, әздијиниз милјонлардан биријәм. Бу күн дејилсә, сабаһ о милјонлар торпагдан баш галдырачаг вә сизин ганлы тахту тачынызы башыкыза чевирәчөкдир. Мән буна өз варлығым кими инанырам». Әсәрдә дикәр ингилабчы сурәтләрдән Володин, Арам, Бахшы да бу дөврүн фәдакар инсанлары, халглар достлугу, ичтиман әдаләт уғрунда мүбаризә апаран башлыча гүввәләри кими диггәти чөлб едилрләр.

Беләликлә, кириш сөзү халглар достлугу идејасы вә Ч. Чаббарлыны бу мөвзуда әсәр јазмаға сөвг едән ичтиман мотивләрин, башлыча сәбәбләрин изаһы үзәриндә гурулуру.

Дәрсин әсас мәрһәләси, халглар достлугу идејасынын әсәрдә бәдин тәчәссүмүнә јахындан хидмәт едән форма, ифадә вә тәсвир вәситәләринин гурулашдырылмасына, заманмөкан мөһфүмуна, тарихилик принсипинә, һәјат һәгигәтләринә мүәллифин мүнәсибәтинин мүәјјәнләшдирилмәсинә вә сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсинә сәрф едилир.

Биринчи нөвбәдә гејд етмәк лазым кәлир ки, «1905-чи илдә» әсәриндә јерләр, лөвһәләр вә вәзијјәтләр мүхтәлиф олса да, али мәгсәд, изләнилән гајә бир хәтдән кәлиб кеңир. Әсәрдә ибтидаи әһвалат халглар достлугунун эн көзәл тимсалы олан Туғ кәндиңдән башлајыр. Лакин ајры-ајры јерләрдә баш верән һадисәләр инкишаф етдириләрәк, синфи тоғушмаларын баш вердији, зиддијјәтләрин кәскинләшдији вә ингилаби һәрәкәтын күчләндији Бақы шәһәриндә мәркәзләшдирлир. Бурада белә бир һашијә чыхмаг олар ки, Ч. Чаббарлы һәлә әсәри јазмаға башламаздан әввәл дәрин һәјати мүшәһидәләр, чидди ахтарышлар апармыш, һәтта Гарабағда ермәниләрлә әзәрбајчанлыларын биркә јашадығы Туғ кәдинә кедәрәк, онун тарихини арашдырмыш, кәндиң сакинләринин һәјат вә мишәти илэ јахындан марагланмышдыр. Әсәр һағгында шакирдләрин тәсәввүрүнү бир гәдәр дә кенишләндирмәк мәгсәди илэ бир мәсәләјә дә тохунулур ки, «1905-чи илдә» пјесиндә баш верән һадисәләрдән, ады чәкилән јерләрдән, адамлардан тутмуш маһнылары, хыгда эпизодлара, кејим вә әшјалара гәдәр һәр нә варса, халглар достлугунун һәр дәфә мә'лум олмајан бир тәрәфини, јени рәнк вә чаларларыны нүмајиш етдирир. Одур ки, әсәрдә ермәниләрлә әзәр-

бајчанлыларын достлугу, јахын төмөсү төкчө онларын мүш-төрөк һәјат тәрзи, әрази, мәгсәд вә мәнәфе бирлији илә мән-дудлашмајыб, һәм дә бу халгларын адларынын, сифәтләринин, кејимләринин ошарлығы, мусиги вә әмәк әләтләринин бирлији, тәләләринин јахынлығы илә шәртләнир. Доғрудур, һәр ики халг үчүн хас олан Аллаһверди, Имамверди, Күлсүм, Набат, Ејваз, Бахшы вә Сона адлары әсәрдә халглар дост-лугунун рәмзи мәнәсында ишләнир вә онун заһири әләмәти-ни билдирир. Анчаг һәмин адлары дашыјан сурәтләрин әмә-ли фәәлијјәти, гаршылығы нәчиб мүнәсибәти халглар дост-лугунун мәнмунуну тәшкил едир.

Ҷ. Чаббарлыја мә'лум иди ки, зүлм вә әсарәтдән гуртар-маг үчүн халгларә түкәнмәз бир гүввә лазымдыр. Буну да јалныз халгларын бирләшмәси јолу илә әлдә етмәк олар. Ке-ниш вә садә гәлбәли милләтләр арасында мөвчуд олан бу иттифаг исә мұбаризәдә, әлбир әмәк просесиндә јараныр вә мөһкәмләнир. Реализм јолу илә кедән драматург мәнз буна көрә дә өз әсәриндә охучуну инандырмаға чалышыр ки, еһ-тијач вә мәрүмијјәтләр ичәрисиндә кечән ағыр һәјат Аллаһ-верди, Имамверди, Ејваз, Бахшы вә Арам кими зәһмәткеш инсанлары бир-биринә јахынлашдырмыш, үмуми дүшмәнә гаршы биркә мұбаризә апармаг үчүн онлары мәррибан дост вә гардаш етмишдир. Әдиб бу хејирхәһ инсанлар арасында-кы достлуга дәрин инам вә етигад јаратмаг үчүн онлары чәтинликләрлә үзләшдирир, ағыр имтаһанлар, чидди сынаг-лар мејданына салараг бәркдән-бошдан чыхарыр.

Үмумијјәтлә, милләтчилик еһтирасларынын гызышды-рылмасынын, милләтләр арасында гаршылығы етимад-сызлығын јаранмасынын сәбәбини истисмарда көрән Ҷ. Чаб-барлы әһвалаты биләрәкдән ингилаби јүксәлишдән горхуја дүшән чаризмин иртичаја әл атдығы, милли гырғынлар те-рәтдији бир вахтла үзви сурәтдә бағламыш вә ингилабдан әввәл халгларын кечдикләри мәшәгәтли һәјатын реал мәнзә-рәсини јаратмышдыр. Лакин драматург бу пјесдә ингилабдан әввәлки дөврә гәјытса да, она бу күнүн көзү илә бахмыш, һадисәләрә мұасирлик бахымындан јанашмышдыр. Пјесдә Ҷ. Чаббарлы бир тәрәфдән ачы хатирәләр гојуб кедән јахын кечмишимиздән марағлы сәһифәләр кәстәрмиш, дикәр тәр-рәфдән дә халгларын гәһрәманлыг тарихини чанландырмыш, көһнә вә јарамаз капитал гурулушунун мәнһ едиләрәк, соци-ализмлә әвәз олунмасына гауни һагг газандырмышдыр.

Дәрсин сонрақы мәрһәләсиндә шакирдләр әсәрин әсас мүсбәт гәһрәманлары, бејнәлмиләлчи сурәтләрин, халглар достлугу нұмајәндәләринин үмуми вә фәрди чәһәтләри илә таныш олулар. Буну әлдә етмәк үчүн «1905-чи илдә» пјесиндән синифдә охунан вә евдә өјрәнилән парчалары, јери кәлдикдә исә пјесин үмуми мәтнини конкрет шакилдә бир даһа нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир. Халглар достлугу иде-јасынын дәриндән мәннимсәнилмәсинә наил олмаг нијјәти илә ајры-ајры пәрдә вә шәкилләрдә иштирак едән персонажла-рын дилиндән, данышыг вә рәфтарындан марағлы нүмунәләр, чанлы мисаллар кәтирмәк дә фәјдалыдыр. Белә ки, «Доғ-рудан да мән һеч фикир вермәмишдим, атамла Имамверди дајы нечә дә бир-биринә охшајырлар», «Гарабағда кими та-ныјырсан?», «Ара јердә халгы вердиләр гырғына», «Бура бах, сән нә үчүн өзүнү сохмусан габаға», «Јыхдылар касыб-кусу-бун евини», «Атан казаклардыр» вә с. кими әсәрдән алын-мыш, әсас идејаја хидмәт едән сөз вә репликаларын мүстә-гим вә мөчәзи мәнәсыны, көмәкчи ролуну изаһ етмәјә чалыш-малыјыг.

Үмумијјәтлә, Ҷ. Чаббарлынын өз гәһрәманларыны бизә јахындан таныда вә севдирә билмәсинин әсас сиррини бунун-ла әлагәләндирмәк олар ки, драматург һадисәләри зидди-јәтләр фонунда кәстәрдији, ичтимаи зәминә ујғун типик лөв-һәләр, вәзијјәтләр сечдији кими, һәмин шәраитә, дөврә мұна-сиб дә марағлы бәдни образлар силсиләси јаратмышдыр. Бу заман онун башга сәнәткарлардан фәргли олараг, халглар достлугунун ичтимаи-тарихи көкләрини арашдырыб тапма-сы, милләтләрин бүтүн инчә, естетик хүсусијјәтләринә, пси-холокијасына, ади зөвг вә марағына гәдәр өјрәнмәси вә бун-лардан јериндә истифадә етмәси бачарығындан бәһс етмәји дә унутмурут.

Тәһлилин сонунда халглар достлугунун шакирдләр тәрә-финдән нә дәрәчәдә мәннимсәнилмәсини мұсаһибә үсулу илә јохламаг мүмкүндүр.

Мәсәлән:

М.—Ҷ. Чаббарлы «1905-чи илдә» пјесини јазаркән, нә кими бир мәгсәд изләмишдир?

Ш.—Драматург өз әсәрини гәләмә алдығы заман халг-лар достлугу идејасыны тәблиг етмәк вә капитализм чәмијјә-

ти тәрәфиндән парчаланмыш бүтүн зәһмәткешләр дүнјасыны бирләшдирән бу мәфкурәнин бөјүк кәләчәјинә тамаша чыда инам доғурмаг истәмишдир.

М.—Әсәрдә халглар достлуғунун сон дәрәчә чанлы вә тәсирли чыхмасынын сирри нәдәдир?

Ш.—Бунун башлыча сирри мөвзу актуаллығында, һадисәларин реал верилмәсиндә, һисс вә дуғуларын тәбилијиндәдир.

М.—Әсәрин әсас идејасы нечә тәзаһүр едир вә һансы јолла охучуја чатдырылыр?

Ш.— Әсәрин идејасы һадисәларин маһијәтиндән доғараг тәбии јолла ашкара чыхыр.

М.—Әдәбијатымызда Ејвазла Бахшыја охшар һансы сурәтләри таныјырсыныз?

Ш.—«Шамо»да Матвеј вә Гејбалы, «Бир кәнчин манифести»ндә Сурен вә Мәрдан, «Кәләчәк күн»дә Арам вә Фирудин сурәтләринин Ејвазла Бахшыја даһа чох бәнзәјиши вардыр.

Дәрсин ахырында сөјләнәнләри јекунлашдырыр, фикри мизи ашағыдакы гыса сонлугла битиририк.

Бәдии камиллијинә вә јүксәк идејалылығына көрә «1905-чи илдә» пјеси әдәбијатымызын гызыл фондуна дахил олмушдур. Бу күнә гәдәр өз бәдии, идеја сафлығыны горујуб сахлајан бу әсәр заман кечдикчә өз әһәмијәтини итирмәјәчәк вә халглар достлуғуну көз бәбәји кими горујан совет кәнчләринин тәрбијәсинә хидмәт едәчәкдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Ашағыдакы гоша сөзләрдән јанында мөтәризәдә кәстәрилмиш миғдарда сөз бирләшмәси дүзәлтмәк мүмкүндүр. Гуввәнизи сынајын.

Вәтән, мәнәббәт (3); гонаг, һөрмәт (2); мешә, екскурсия (1); Гобустан, сәјаһәт (2); гылынч, ити (2); әмәк, шәһрәт (3).

Бәдии әсәрләрин дили

БАЈАТЫЛАРДА ТӘСВИР ВӘ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

М. КӘКИМОВ

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Узун әсрләрин поетик мәһсулу олуб нәсилләрдән-нәсилләрә јадикар галан шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләриндәки һикмәт вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри ајры-ајры дөврләрдә габагчыл фикирли адамлары һәмишә дүшүндүрмүшдүр.

Марксизм-ленинизм классикләри вә дөврүн көркәмли эңјалылары, әдәбијатшүнаслары зәнкин-рәнкин шифаһи халг әдәбијатынын һикмәт долу сигләтини, сәнәткарлыг гүдрәтини һәмишә јүксәк гижмәтләндирмиш, бәшәр тарихиндә инсанларын дүнјакөрүшүнүн формалашмасында онун әвәзсиз рола малик олдуғуну дәнә-дәнә хатырлатмышлар. Неч дә тәсадүфи дејилдир ки, шифаһи халг әдәбијатынын ән кичик бир парчасы бәдии бир сәнәт нүмунәси кими әсрләр боју јашајыр, нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрүлүр. Бу сәнәт абидәләри өз бәдии тәрәвәти, бәшәри никбинлији илә охучусуна мәнәви зөвг верир. Охучу кичик бир парчада чох мәнәли, мәрәмлы һәјат ешгинин бәшәри тәәссуратыны дүјүр. Бунун үчүн узун әсрләрин јолчусу олан бајатылардан бирчә нүмунәјә диггәт јетирмәк кифајәтдир:

Әзизим дәрдә мәрдим,
Душмәсин дәрдә мәрдим.
Мәнә дәрман нејләсин
Тифилкән дәрд әмәрдим.

Бу гәбил лирик нүмунәләрдә бәзән фикир бирбаша дејил, долајысы илә верилир. Күндәлик мәншәтдә бизә ади,

бә'зән дә жарарсыз көрүнән бир әшја поетик мөгамда елә усталыгла, елә сәнәткарлыгла мә'наландырылыр ки, һагын-да данышылан әшја өз һәгиги мә'насындан кәнарда галыр. Охучунун көзләри өнүндә тамам башга-башга сәнһәләр, әһ-валатлар силсиләси чәрәжан едир.

Камил сәнәт нүмунәләри олан баятылар халгымызын һәјәт тәрзи, мәишәти илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Бу бирчә бәнд шә'р парчасыны охујаркән елимизин, обамызын гара күнү дә, шад күнү дә бир лөвһә кими көзләримиз өнүндә чанланыр. Илк бахышда бизә ади көрүнән мисралары охујуб дәрк етдикчә, онлардакы дахили динамиклик, мә'на инчәликләри адамы һејрәтә кәтирир. Јухарыда дејилдији кими, шә'р охучуја бөјүк бир роман, дастан гәдәр тә'сир бағышлајыр. Бир баятыда дағларын, дәрәләрин рәсмини, дикәриндә јашыл мешәләрин пычылтылы нәфәсини, күлләрин, чичәкләрин әтрини, тәрәвәгини, башга бирисиндә исә Күрүн, Аразын нәғмәсини дујуруг. Лакин бунларын һеч бири инсан һиссләриндән кәнарда верилмир. Белә ки, һәр бир баятыда инсанын психоложи әләми, мәнәһәббәт вә нифрәт дүнјасы вә с. вардыр. Бу лирик нүмунәләрдә бөјүк, биткин, долғун фикирләрин ифадәси вардыр.

Баятыларда бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри (мәчазлар: метафора, метонимија, мүбалиғә, тәшбех, тәкрит; бәдин тә'јинләр, аталар сөзү вә мәсәлләри вә с.) олдугча зәнкин-дир.

Шүбһәсиз, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри системинә дахил олан мәчазлар баятыларда чох ишләнмәклә фикрин бәдин күчүнүн артмасы ишинә хидмәт едир.

Баятыларда чох ишләнән мүйүм бәдин тәсвир вә ифадә васитәләриндән бири мүбалиғәләрдир.

Халгын јарадычы тәхәјјүлүнүн мәнсулу олан мүбалиғәләр сөзүн, ифадәнин поетик вүс'әтини даһа да артырыр. Сөз шиширдиләркән өз адилијиндән чыхыр вә гејри-ади чаларлыг-да сәсләнир. Тәсвир олуан объект нәзәрнимиздә көзәл вә һәм дә һејрәтамыз дәрәчәдә көрүнүр.

Тәбриз үстү Мараға,
Зүлфүн кәлмәз дараға.
Ахтарырам жарымы,
Дүшүб сораг-сораға.*

* Мөгаләдәки бүтүн баяты нүмунәләри Азәрнәшрин 1960-чы илдә нәшр етдији «Баятылар» китабындан сечилимшидр.

Бурада «Зүлфүн кәлмәз дараға» мисрасы лирик гәһрә-манын сачларынын узунлуғу мә'насында ишләнмиш мүбали-ғәдир.

Баятылары охудугча гаршымызда јени мәнзәрәләр, јени мә'нәви дүнјалар, кениш ағыл үфүгләри ачылыр. Биз баяты ешидәндә елә бил һәзин бир мусиги динләјирик. санки мүдрик бир гочанын сөһбәтинә гулағ асырыг. Бүтүн бунларла јанашы, биз тәбиәтин инсан кими «күлмәсинин» дә поетик мөгамда «шаһиди» олуруг. Дағларын да инсан кими «ағламасына» гәтијјән шүбһә етмирик. Булуларын ат кими «кишнәмәсини» ешидирик. Демәли, метафораларын көмәкли-ји илә бәдии фикир ахынында тәфәккүрчә зәнкинләширик.

Бүлбүл күлдән күсәндә,
Күсәр кедәр Сүсән дә.
Бир сөз дедим гызардын,
Нә гајдадыр бу сәндә?

Әзизижәм күл күлә,
Бүлбүл күлә, күл күлә.
Јар башына күл тахдым,
Чалағ олду күл күлә.

Бир сыра баятыларда инсана аид хүсусијјәтләр һејван вә гушларын үзәринә көчүрүлмәклә, тә'сирли истиарәләр јарадылыр. Јә'ни инсана аид хүсусијјәтләр чансыз әшјала-рын үзәринә көчүрүлүр. Фикримизи мисалларла ајдынлаш-дыраг:

Јувада лачын ағлар,
Көрән бәс нечин ағлар?
Сән јадыма дүшәндә
Башымда сачым ағлар.

Көрүндүјү кими, шә'рин биринчи мисрасында инсана мәнхус олан «ағлар» ифадәси лачына аид едилмишдир. Дөр-дүнчү мисрада исә мүйәјјән мә'нада чансыз әшја олан «сачын ағлар» тәрзиндә поетик мөгамда нәзмә чәкилмишдир. Һәм дә «башымда сачым ағлар» мисрасы ел арасында ишләнән «башымда түкләрим габарды», «башымын түкләри биз-биз олду» кими ифадәләр илә узлашараг мәчәзи мә'на билдирир.

Әзизим ганлы дағлар,
Көј кејиб ганлы дағлар.
Ел ағлар, аләм ағлар,
Кәлиб ганлы да ағлар.

Бу баяты исә тәсвир васитәләринин дүзүмү, ардычыллы-ғы чәһәтдән даһа марағлыдыр. Шә'рин икинчи мисрасында-кы «көј кејиб ганлы дағлар» сөзсүз метафорадыр. Лакин үчүнчү мисрадакы «ел ағлар» вә «аләм ағлар» ифадәләринин һәр икиси метонимијадыр.

Бу исә бајатыларын нә дәрәчәдә жүксәк усталыгла јарадылдығыны сүбут едир. Әлбәттә, једди һечадан ибарәт олан тәк бирчә мисрада ики тәсвир васитәсинин мүгабил-мүвази ишләдилмәси һәм ше'рин бәдии тә'сир күчүнү артырмыш һәм дә фикрин лаконик шәкилдә ифадә олунамасына поэтик мәгамда фүрсәт јаратмышдыр.

Бајатыларда ишлөк даирәси кениш олан бәдии тәсвир васитәләриндән сајылан тәкрир вә поэтик тәкрарлар да дигәти чәлб едир.

Тәкрирләр ше'рдә бир ајдынлыг, әлванлыг, сәлислик, садәлик, ојнаглыг јарадыр. Тәкрирләр башга лирик нөвләрдә олдуғу кими, бајатыларда да ајры-ајры мисраларын тә'сир күчүнү артырмагла јанашы, һәм дә поэтик ритм вә ифачылыг мәгамында пауза јарадыр.

Араз, Араз, хан Араз,
Дағлардан ахан Араз.
Јардан бир хөбәр кәтир,
Евими јыхан Араз.

Араз, Араз, хан Араз,
Көл ејләмә ган, Араз.
Гој кедим, јар көзләјир,
Нөдир бу тугъан, Араз?

Бу бајатыларын һәр икисиндә тәкчә «Араз» сөзү беш дәфә ишләдилмишди. Лакин бу сөзләрин тәкрар-тәкрар ишләдилмәси бизи јормур, әксинә, бу сөзләр јеринә дүшдүјүндән ше'ри даһа охунаглы етмишди.

Бунлардан башга, ше'рә дигәтлә нәзәр салдыгда ондакы күчлү дахили динамиклији дә һисс етмәк мүмкүндүр. Һәмий ше'рләр охунуларкән нә гәдәр ојнаг, аһәнкдар сәсләнирсә, онлардакы дәрин мә'на да охучуја бир о гәдәр тез чатыр. Будур, Араза мүрачиәт едән лирик шәхсин, гәми, кәдәри, мә'нәви изтираблары көз габағындадыр.

Башга бир нүмунәдә тәкрарлара нәзәр јетирәк:

Мәлә чејраным, мәлә,
Баланы вермә өлә,
Мән мөлөдим кәлмәди,
Сән мәлә, бәлкә кәлә.

Бурада «мәлә» сөзү биринчи, үчүнчү вә дөрдүнчү мисра-ларда дөрд дәфә ишләдилмәклә, һәнки ше'рин сигләтини, охунаглығыны үслубча ағырлашдырмыш, әксинә, бајатыда сәлислик, мә'на чаларлығыны артырмышдыр.

Бајатыдакы «м», «н» сонору ајры-ајры сөзләрдә ишләнмә мәгамына көрә 12 дәфә, «ә» сайтинин 18 дәфә ишләнмәси бајатыда күчлү мусигили аһәнк јаратмышдыр. Ше'рин дөрдүнчү мисрасында исә дахили гафиләләр дә мөвчуддур. («сән мәлә», «бәлкә кәлә»). Шүбһәсиз, бу бајатынын ојнаглығыны,

охунаглығыны бир даһа күчләндирмишди. Бә'ән бајатыла-рын јарадылмасында чинас гафиләләрдән дә истифадә олу-нур.

О көрүнән Ағдамды,
Гара дамды, ағ дамды.
Јар јолуна бахмагдан
Көзләримә ағ дамды.

Бурада «Ағдам» сөзү биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мис-раларда үч дәфә ејни шәкилдә ишләдилмәклә тәкрар едил-мишди. Лакин бунлар заһирән тәкрар көрүнсәләр дә, мә'на-ча омоним сөзләрдир; белә ки, «Ағдам» сөзү биринчи мисра-да јер, икинчи мисрада ев, үчүнчү мисрада исә көзүн кор олмасы мә'наларында ишләдилмишди. Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар. Лакин тәкчә ону демәк кифајәт-дир ки, тәкрир вә тәкрарлардан јаранан гафиләләр бајаты-ларда чох ишләнир вә бунлар да ше'рин бәдии дәјәрини ар-тырыр.

Үмумијјәтлә, бајатыларын мәзмуну аталар сөзү вә мә-сәлләрин маһијјәти илә вәһдәт тәшкил едир.

Елә бајатыларымыз вардыр ки, халгын јаратдығы ата-лар сөзү вә мәсәлләрдәки фикир чох чүз'и дәјишикликлә поэтик мәгамда ишләдилмишди.

Ашағыдакы нүмунәләри буна мисал көстәрә биләрик:

Булуд көлсә ај олмас,
Бир күл илән јәј олмас.
Тамам елдә, маһалда
Севкилимә тај олмас.

Улдуз дөнүб ај олмас,
Јаз кетмәсә, јәј олмас.
Көнүл севән кезәлә,
Көзәлликдә тај олмас.

Нүмунә вердијимиз биринчи бајатыда ишләнән «бир күл илән јәј олмас» мисрасы «бир күл ачылмагла баһар олмас» аталар сөзү илә нечә дә мүштәрәк сәсләнир.

Верилмиш мисаллардан да ајдын олур ки, ајры-ајры бајатыларда ишләнән аталар сөзү чүз'и дәјишиклијә уграса да, бурадакы мә'на чаларлығы, мәзмун гајәсинә о гәдәр дә хәләл кәтирмәмишди. Бу гәбил фикир әлванлығы баја-тыларда поэтик сөз чаларлығыны зәнкнләшдирмәјә хидмәт етмишди.

Бәс бунун сирри нәдәдир?

Әввәлә, гејд етмәк лазимдыр ки, бә'зи аталар сөзләри вә мәсәлләри әсрләр кечдикчә мүјјән дәјишиклијә уграјараг (әсас мә'наны сахламаг шәртилә), мүхтәлиф вариантларда, мүхтәлиф шәкилдә ифадә олунамудур.

Икинчиси, һәр һансы бир аталар сөзү бајатыда ишләдиркән мүтлэг о поезијаја чеврилмәлидир. Јәни бајаты жанрынын төләбләринә ујғун шәкилдә ифадә олунмалыдыр. Оун үчүн дә бәзән һечаларын сајынын дүз кәлмәси наминә аталар сөзү ја гысалдылыр, узалдылыр, ја да онун тәркибиндәки бир сөз дикәр сөзлә әвәз едилир.

Нәһајәт, әсас бир мәсәләннә дә гејд етмәк кәрәкдир ки, аталар сөзү вә мәсәлләрнн мүхтәлиф формаларда бајатыларә кечмәси, јохса бајатылардакы һәкимәнә фикирләрнн сабитләшмәси нәтичәсиндә аталар сөзү вә мәсәлләрнн јаранмасы бизә дәгиг мәлүм дејил. Булардан һансынын әввәлчә јарандығыны сөјләмәк дә чәтиндир.

Нәтта елә бајатылар вардыр ки, бурада аталар сөзү бизә мәлүм олдуғу гајдада, јәни һеч бир форма дәјишликлинә мәруз галмадан ишләдилмишдир. Мәсәлән:

Ваһарда хәзәл олмаз,
Јар јардан безар олмаз.
Севки ејибсиз олса,
Ејибсиз көзәл олмаз.

Дағ башында из олмаз,
Дәрә, төпә дүз олмаз.
Јарын боју кәдәкдир,
Көзәл ејибсиз олмаз.

Бу бајатыларын һәр икисиндә «ејибсиз көзәл олмаз» һеч бир әләвә сөз гәбул етмәдән ше'рин ишләк мәгамына салынмышдыр. Белә бир вәзијәтдә бајатынынмы, јохса аталар сөзүнүнмү даһа гәдим тарихә малик олмасынын арашдырылмасы мәсәләси бир гәдәр дә мүрәккәбләшир, чәтинләшир.

Анчаг бәзән дә елә һал олур ки, бир вариантда сабитләшмиш аталар сөзү ајры-ајры бајатыларда мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунур. Мисал үчүн «дост-доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк» аталар сөзүнүн мүхтәлиф бајатыларда нечә ишләнмәсинә нәзәр јетирәк:

Дост достла тән јахшыдыр,
Олмаса, кен јахшыдыр.
Бир достда сирр галмаса
Ондан дүшмән јахшыдыр.

Кәз дағы, кәз араны,
Долдур вер, кәс араны,
Олурсан јахшы дост ол.
Олмурсан кәс араны.

Бу бајатылар фикрин ифадә тәрзи чәһәтдән бир-бириндән фәргләнсәләр дә, јенә онлардан доған ваһид мәна мәнз јухарыда һаггында данышдығымыз аталар сөзүнүн маһијәтинн әкс етдирир.

Беләликлә, демәк олар ки, бајатыларда аталар сөзү вә мәсәлләрнн ишләнмәси тәбии бир һал олмагла бу халг поезија нүмунәләрннн мәна чаларыны даһа да зәнкинләшдирмәк ишинә хидмәт едир.

Бу да бир һәгигәтдир ки, һәр һансы аталар сөзү вә мәсәлләр инди бизим анладығымыз, охудуғумуз, әлимиздә олан шәкилдә олмамышдыр. О, чох-чох әсрләрнн јаддашы тәрзиндә әввәлки кениш мәналы сүжетли бир нағылдан, сөјләмәдән, ләтифәдән үмумиләшдириләрәк, јығчамлашмыш—рәвајәт, ләтифә, сөјләмә атылмыш, онун нәтичәси галмышдыр. Неч шүбһәсиз, халг ашыгларынын, ел ағсагалларынын, мүдрик точаларын сөјләдији һәр бир фикирдән, төвсијәдән, нәсиһәтдән габаг бир аталар сөзү вә ја мисала мүрачигәт етмәси фикримизи тәсдиг едир. Лакин бајатыларын мәна дәрннлијини һеч дә онун мисраларынын мүәјјән аталар сөзү вә мәсәлләрдән ибарәт олмасы фикри илә мәндулашдырмаг ол олмаз. Әкс тәгдирдә, бу, биртәрәфли вә сәғни мүлаһизә оларды. Чүнки елә халг инчиләрннмиз вар ки, онларда һеч бир аталар сөзүнә раст кәлмирик. Буна бахмајарә, һәмнн нүмунәләрнн јүксәк бәдинлик фонунда верилмиш бөјүк мәнзуну бизи даһа чох дүшүнмәјә вадар едир; Мәсәлән:

Бу јерләр халхал јери,
Көрүнүр хал-хал јери.
Нә дедим ки, үзүндә
Галыбдыр хал-хал јери?

Бу нүмунәдән ајдын олур ки, ади бир сөздән көзәлин үзүндә «хал-хал» из галыб. Илк бахышда буна инанмаг истәмирсән. Истәр-истәмәз дүшүнүрсән ки, инсан сифәтиндә сөзүн дә һеч изи гала биләрми? Лакин бу инчә бәдин суалын мәчәзи мәна дашыдығыны дүјдүгда бизә һәр шеј мәлүм олур. Мәлүм олур ки, бу бајатыда сон дәрәчә зәриф, һәссас, инчә вә көзәл бир азәрбајчанлы гызы тәсвир олунмушдур. Әкәр ашигин үрәк дөјүнтүләрннн, һәјәчанларыны, бир сөзлә түкәнмәз ешгини дә бураја әләвә етсәк, онда һәмнн бајатыны јүксәк сәнәт әсери сајарыг.

Үмумијјәтлә, дилин бәдин тәсвир вә ифадә васнәләрнн зәнкин бајатыларымызда аһәнкдарлыг, поетик сәлислик, гафигә рәванлыгы јарадыр.

Шүбһәсиз, бајатыларын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрннн шакирдләрә мәннмсәтмәклә зәнкин вә рәнкарәнк олан шифаһи халг әдәбијјатымыза онларда дәрнн мараг ојатмыш оларыг.

Нәзәри гејдләр

МӘСДӘР КАТЕГОРИЯСЫ ҺАГГЫНДА

Сәлим ЧӘФӘРОВ

филологи елмләр доктору, С. М. Киров
адына АДУ-нун профессору

Мәсдәрин маһижәти вә тарихи инкишафы. Сөзләриә лексик јолла јаранма тарихи үзәриндә апарылан арашдыр-малар көстәрир ки, онларын илк јаранма дөврүндәки мә'на-сында әшја вә она мәхсус һәрәкәт бир-бириндән фәрғләндирилмәмишдир. Варлыг (әшја) сүкунәтдә адлары, һәрәкәтдә исә фе'лләри ифадә етмишдир. Даһа доғрусу, бу ики мәф-һум (әшја вә һәрәкәт) тәһрид едилмәмиш һалда вә омоним бир шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр.

Дилимиздә онун инкишафынын чох гәдим дөврләрини тәмсил едән бу хүсусијәт бу күн белә өз тарихи изләрини мұһафизә етмәкдәдир. Буна мисал олараг ган (ад), ган (фе'л); дад (ад), дад (фе'л); даш (ад), даш (фе'л); дам (ад), дам (фе'л) вә с. сөзләри көстәрмәк олар. Белә омоним ад вә фе'лләрин сајы дилимиздә чохдур .

Сөзләрдә әшја илә һәрәкәтин (адларла фе'лләрин) тәһрид едилмәмиш бир шәкилдә ифадәси сөзләрин лексик јолла әмәлә кәлмә просеси дөврүнә аид олуб узун бир тәкмилләш-мә просеси кечмишдир. Бу тәкмилләшмәдә түрк тајфалары тәфәккүрүн елә бир јүксәк сәвијәсинә кәлиб чатыр ки, ар-тыг онлар әшја илә һәрәкәтин мүхтәлиф аңлајыш ифадә етдијини дәрк етмәјә башлајырлар. Буун итичәсиндә дә сөзләрин үнсижәтдә әшја кими ад, һәрәкәт кими фе'л олду-гуну билдирмәк үчүн еһтијач һисс едирләр. Көрүнүр ки, тәфәккүрүн инкишафы илә әлагәдар олараг үнсижәтдә онуә

ифадәси үчүн әмәлә кәлән бу еһтијач мәсдәрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Мәсдәрин әмәлә кәлмәси дилимиздә сөз јарадычылығы просесинин синтактик јолла мејдана кәлмәси дөврүнә тәса-дүф едир. Бу заман һәр һансы бир чохмә'налы (омонимик) мәфһуму (бурада адла фе'ли) дәгигләшдирмәк үчүн еһни-чинсли сөз группларына јени бир сөз әләвә едилир. Беләлик-лә, әмәлә кәлмиш мүрәккәб сөз конструксиясы фе'ли дәгиг мүәјјәнләшдирмәјә, аддан фәрғләндирмәјә хидмәт едир. Неч шүбһә јохдур ки, белә бир проседә әләвә едилән сөз һәмин тәләби өдәмәк үчүн кениш үмумиләшдиричи сәчијјәә ма-лик олмалы иди.

Фикримизчә, белә бир тәләби өдәмәкдән өтрү о дөврүдә диггәт ет, сәһв етмә, јанылма, дүзкүн баша дүш вә с. кими семантик чаларлыға малик бах сөзүндән истифадә едил-мишдир. Индинин өзүндә белә, бах сөзүндә бу мә'на чалар-лыгларынын чөмләндијини асанлыгла һисс едирик. Соһрақы инкишафда бах сөзүндәки [б] сәсинин [м] сәсинә кечмәси јолу илә мүасир -маг/-мәк мәсдәр шәкилчиси төрәмишдир.

Мәсдәрин исимләшмә просеси. Түрк дилләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә мәсдәр өз семантик вә грамма-тик мөвгејнә көрә башга системли дилләрдән (мәс., рус, ибер-Қафказ вә с.) хејли фәрғләнир. Башга системли дил-ләрдә мәсдәр (инфинитив) фе'лин һәр һансы бир тәсрифин-дә әмәлә кәлән грамматик конструксиянын тәркибинә да-хил олар. Башга сөзлә десәк, бу дилләрдә фе'лин грамма-тик формалары мәсдәрин дәјишмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир; мәс.: рус дилиндә писать -пишу -писал, читать -читају читал вә с.

Түрк вә еләчә дә Азәрбајчан дилләриндә мәсдәр бир лексик ваһид кими, аңчаг фе'лин адлыг мә'насыны ифадә етмәјә хидмәт едир. Мәсдәрдән онун әләмәти олан-маг/-мәк шәкилчиси атылдыгдан соһра галан һиссәси фе'лин көкүнү билдирир вә әмр формасында икинчи шәхсин тәкини ифадә едир. Башга системли дилләрдә исә мәсдәрдән әмр форма-сы биринчи шәхсин тәкини дүзәлтдикдә јени фе'л конструк-сиясы әмәлә кәлир; мәс.: јазмаг -јаз, русча писать -пиши вә с.

Көрдүјүмүз кими, Азәрбајчан дилиндә мәсдәр бир лексик ваһид олараг фе'лин ады мә'насында чыхыш едир вә көкүндә дә бу лексик ваһидлијини, сөз мүстәғиллијини мү-

һафизә етдирир. Бу Һәһәтдән Азәрбајчан дилиндә мәсдәр, бир нөв, фе'лдән дүзәлән (јағыш, кәлир, јатаг, кәлин, сечки вә с. кими) исимләрә охшајыр. Лакин белә исимләрдән фәргли олараг, дилимиздә бүтүн фе'лләр мәсдәрләшир вә фе'лин гејри-предикатив категоријаларыны өзүндә әкс етдирир; мәс., **јазмаг, јазылмаг, јаздырмаг, јазмамаг, јазылмамаг** вә с.

Мәсдәрин фе'лә хас олан бу хусусијәтләри онун фе'ллә адлар арасында орта бир мөвге тутан, һәм дә адлара доғру инкишаф етмәкдә олан бир категорија олдуғуну сөјләмәјә һәмкан верир. Мәсдәрин бу чүр адлара доғру инкишафы вә адлашмасы просеси онун диахроник инкишафы илә бағлыдыр.

Диахроник инкишафда мәсдәрин исимләшмә просесинин үч мәрһәләсинә тәсадүф едирик. Бунлардан биринчи мәрһәлә бу просесин ән гәдим дөврләрини әһәтә едир. Мүасир дилимиздә көк вә шәкилчијә ајырмаг мүмкүн олмајан, тәркиб е'тибарилә садә сөзләр групуна дахил олан бир сыра инкиһечалы садә исимләрин етимолокијасы көстәрир ки, олар бу мәрһәләдә мәсдәрдән төрәмиш вә мүәјјән дәјишикликләрә уғрајараг садә исимләрә чеврилмишдир.

Мәсдәрин исимләшмә просесинин биринчи мәрһәләсинә дә ики хусусијәт өзүнү көстәрир:

1. Мәсдәрин һәм көкүндә, һәм дә шәкилчисиндә дәјишиклик әмәлә кәлир; мәсәлән, **тор-паг, өр-пәк** вә с.

Торпаг сөзүндә әввәлләр онун көкү олмуш **тор** сөзү өзүн илк семантик мә'насында узағлашмаг, јә'ни **төрә** фе'линин көкү олан **төр, тара, дара** вә ја **тарт/дарт** фе'лләринин көкү олан **тар** мә'насыны итирәрәк фонетик Һәһәтдән **тор** шәклинә дүшмүш, ејни заманда мәсдәр шәкилчисинин илкин варианты олан **бах** үнсүрүндә [б] сәсинин [п] кими тәләффүз едилмәсилә **о, паг** кими формалашмышдыр. **Торпаг** сөзүнүн дахили семантикасына диггәт јетирдикдә, онун һәр шеји јетишдирмәјә, харичә чыхармаға, төрәтмәјә габил бир объект олдуғуну асанлыгла дујур вә дәрк едирик. Беләликлә, бу гәрәра кәлмәк олар ки, **торпаг** сөзүнүн илк варианты **тарбах (төрбах) торбах** шәклиндә олмушдур.

Өрпәк сөзүндә дә, демәк олар ки, **өр** сөзүн көкү, **пәк** исә, јенә дә **бах/пах** үнсүрүнүн бир фонетик вариантыдыр. Бу сөздәки **өр** көкүнә **өрт** фе'линдә дә тәсадүф едирик. **Өрпәк** вә **өртмәк** сөзләри бу күн белә өз семантик јахынлығыны мүһәфизә етмәкдәдир.

2. Мәсдәр шәкилчиси өз фонетик тәркибини сахлајыр, сөзүн көкү исә ајрылығда мүстәгил бир фе'л кими ишләнмәк күчүнү итирир; мәс., **јашмаг, гајмаг, гармаг, тохмаг, бармаг** вә с. Бу исимләрин көкләри вахтилә фе'л кими ишләнмиш **јаш, гај, гар, тох** вә **бар** сөзләриндән олмушдур. Бу көкләри биз онлардан төрәмиш олан **јашынмаг, гајтармаг, гарышмаг, тохумаг** вә **барышмаг** фе'лләриндә дә көрә биләрик.

Икинчи мәрһәләдә мәсдәр исимләшмә просеси кеңирәрәк онунла омонимләшир, јә'ни мәсдәри ифадә едән ејни фонетик тәркиб, һәм дә исми ифадә етмәјә хидмәт едир; мәс., **јемәк** (је фе'линин мәсдәри)—**јемәк** (исим); **чахмаг** (мәсдәр)—**чахмаг** (исим); **газмаг** (мәсдәр)—**газмаг** (исим); **кәрмәк** (мәсдәр)—**кәрмәк** (исим) вә с. Мәсдәрин бу мәрһәләдәки исимләшмә просеси өзүнә кеңиш инкишаф зәминин тапа биләмшидир. Көрүнүр, онун үчүнчү мәрһәләдәки инкишафы буна мағе олмушдур.

Үчүнчү мәрһәләдә мәсдәр онун **-маг/мәк** шәкилчисиндән сон г вә к самитинин дүшмәси јолу илә исимләшмә просесини кеңирир. Бу просесдә фе'лдән исим әмәлә кәтирән **-ма-мә** шәкилчиси мејдана кәлир; мәс., **газмаг—газма, сүзмәк—сүзмә, чәкмәк—чәкмә** вә с. Мәсдәрин бу шәкилдә исмә чеврилмәси һадисәси онун күчлү бир вәзијәтдә субстантивләшмәјә уғрамасы нәтичәсиндә баш верир.

Билдијимиз кими, фе'лин һәр һансы бир грамматик формасы исимләшдикдә о өз фе'лик (тә'сирли вә тә'сирсизлик, нөвлүк) хусусијәтини итирир. Лакин **-ма/-мә** илә дүзәлән исимләрин бир мә'на вариантында бу хусусијәтләр өзүнү давам етдирир; мәс., кәзмә, кәзишмә, кәздирмә, сүзмә, сүзүлмә, сүздүрмә вә с. Белә бир вәзијәт **-ма/-мә** илә дүзәлән исимләрдә исимләшмә просесинин тамамилә баша чатмадығыны көстәрир. Она көрә дә вахтилә **-маг/-мәк** шәкилчиси илә дүзәлән фе'л формасыны сәгил мәсдәр, **-ма/-мә** илә дүзәлән форманы хәфиф мәсдәр адландырмашлар.

Мәсдәрин синтактик мөвгеји. Өз синтактик мөвгејинә көрә мәсдәр фе'л төрәмәләри ичәрисиндә хусуси јер тутур. О, башга фе'л төрәмәләриндән фәргли олараг, предикатив категоријалардан јалныз үчүнчү шәхсин тәкини (**-дыр/-дир/-дур/-дур** шәхс сонлуғуну) вә форма әләмәтләрини (**иди, имиш, исә**) гәбул едә билир; мәс.: **Мәгсәдим ше'р јазмагдыр. Истирәһәтдә ишим китаб охумаг иди. Ушағлығда адәтим јухуда данышмаг имиш. Ағач әкә билирәм, бечәрмәк исә әлимдән**

кэлмир вә с. Мәсдәрин бу хүсусијјәти исим кими онун һал вә мәнсубијјәт категоријалары үзрә дәјишмәси илә әләгәдардыр.

Бу категоријанын синтактик мөвгедә спесифик хүсусијјәтләрн ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Мәсдәр исим кими чүмләннн мүбтәдасы ола билир, мәс., **Данышмаг инсана мәхсус бир әләмәтдир.**

б) Мәсдәр исим кими чүмләннн тамамлығы ола билир; мәс., **Мән чалмағы вә охумағы бачарырам.**

в) Мәсдәр исим кими чүмләннн хәбәри ола билир; мәс., **Арзум учмагдыр. Мәгсәдим тәһсилими артырмагдыр.**

Мәсдәрнн синтактик хүсусијјәтләрнндән бири дә, башга фе'л төрәмәләри кими, тәркиб әмәлә кәтирмәсидир; мәс., **Ахшам дәннз кәнарында кәзмәк; гарлы-боранлы һавада сәфәрә чыхмаг; ананын арзуларыны јеринә јетирмәк** вә с. Мәсдәр тәркиби дә, о бири тәркибләр кими, чүмләдә онун мүрәккәб бир үзвү олур. Лакин о, бу вәзифәдә чүмләннн анчаг мүбтәдә вә тамамлығы јерини туту билир; мәс., **Садә, тәмиз вә сәлигә илә кәјинмәк тәләбәннн борчудур** (мәсдәр тәркиби мүбтәдә ролунда). **Мүғәнни арам бир сәслә охумаға башлады** (мәсдәр тәркиби тамамлыг ролунда) вә с.

Мәсдәр тәркиби чүмләннн мүрәккәб хәбәри ола билмир, о, чүмләннн хәбәри мәгамына кечдикдә, мәсдәр предикативлик әләмәти (шәхс сонлуғу) гәбул етдији үчүн чүмләннн хәбәри јерини тутур. Одур ки, тәркибдә иштирак едән компонентләрн дә билаваситә чүмләннн үзвләри функцијасында чыхыш едир; мәсәлән, **Мәгсәдим тәһсилими давам етдирмәк үчүн Москваја кетмәкдир.** Бурада **Москваја**—јер зәрфлији, **тәһсил алмаг үчүн**—сәбәб-мәгсәд зәрфлији функцијасыны дашыјараг, битмиш бир фикрин ифадәсинә хидмәт едир.

Мәсдәрнн јухарыда гејд етдијимиз диахроник инкишаф јолу, лексик-семантик вә грамматик тәбиәти ону башга фе'л төрәмәләриндән (фе'ли сифәт вә фе'ли бағламалардан) әсаслы сурәтдә фәргләндирир.

КҮРЧҮ ДИЛИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН СӨЗЛӘРИ ӘСАСЫНДА ЈАРАНАН ОМОНИМ ВӘ СИНОНИМЛӘР ЬАГГЫНДА

Акиф НУРИЈЕВ

Күрчүстан ССР Гардабани рајону,

Понигала кәнд мәктәбиннн мүәллими

Редаксијадан: Кәнд мүәллими А. Нуријев редаксијамызга кәндәрдији мөктубунда кәстәрир ки, о, мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тә'лиминнн кәјфијјәтинн даим јүксәлтмәклә јанашы, Азәрбајчан вә күрчү дилләриннн бир-биринә гаршылыглы тә'сири илә әләгәдар тәдқиғат апармаға да мараг кәстәрир. О, бу проблем үзрә јаздыгы мәгаләләрдән бир нечәсини редаксијамызга тәғдим етмишдир. Мәчмуәминнн редколлексијасы охучулары һәмнн мәгаләләрдән бири илә — Тбилиси Дәвләт Университети түркологија кафедрасынын мүдир профессор Н. Н. Чанашианын мүсбәт рә'ј вердији мәгалә илә таныш етмәји мәгсәдәујгун һесаб етмишдир.

Азәрбајчан вә күрчү дилләри бир-биринә гоһум олмасалар да, онларын арасында мүәјјән тарихи бағлылыг вә әләгә вардыр. Башга сөзлә десәк, мүасир күрчү әдәби дилиндә, онун диалект вә шивәләриндә јүзләрлә Азәрбајчан сөз вә ифадәләринә, һәмчиннн Күрчүстан ССР әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын данышыг дилиндә күрчү сөзләринә раст кәлмәк олур. Бу, тәбиини һалдыр. Чүнки Азәрбајчан вә күрчү халглары тарих боју ејни чоғрафи әразидә гоңшулуғ вә достлуғ шәраитиндә јашамыш, мадди әләгәдә олмушлар. Совет һакимијјәти илләриндә Сов.ИҚП-нин аталыг гајғысы нәтичәсиндә өлкәмизин башга халглары илә јанашы, Азәрбајчан вә күрчү халгларынын да достлуғ вә гардашлыг мүнәсибәтләри күндән-күнә инкишаф едир вә мөһкәмләнир.

Узун әсрләр боју давам едән гаршылыглы мүнәсибәт, башга сәһәләрдә олдугу кими, өз әксинн дилдә дә, сөздә дә тапмышдыр. Күрчү—Азәрбајчан дилләриннн гаршылыглы әләгәсн һәр ики дилин лексик тәркиби үчүн мүсбәт һалдыр. Белә ки, бу дост халгларын бир-биринә сөз вериб-алмасы истәр Азәрбајчан, истәрсә дә күрчү дилләриннн лүғәт тәркибләриннн инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр. Профессор С. С. Чикпјанын ифадәси илә десәк, «Гаршылыглы әләгә сәјәсиндә күрчү дилиннн лүғәт тәркиби Азәр-

бајчан дилинин лүгәт тәркиби һесабына зәнкинләшмиш инкишаф етмишдир, ејни заманда Азербайжан дили дә нөвбәсиндә күрчү дилиндән көтүрдүјү сөзләрлә лексикасыны зәнкинләшдирмишдир»¹.

Биз бу мөгаләдә Азербайжан вә күрчү халглары арасындагы үнсijјәт, достлуғ вә јахынлығ әлағәләри тарихинин гәдәр мәнәли вә зәнкин олдуғуну сүбүт едән бир амил һаггында—күрчү дилиндә Азербайжан сөзләри әсасында јаранан омоним вә синонимләр һаггында ахтарышларымызгыса нәтичәләриндән бәс етмәје чалышачағыз.

Күрчү дилинин лексик тәркибиндә өзүнәмәхсус јер тәпан бәзи Азербайжан сөзләри лексик омоним вә синонимләр јаратмағ хүсусijјәтләринә дә маликдир; мәсәлән, күрчү «хани» шәклиндә ишләнән «хан» Азербайжан сөзү олуб фонетик тәркибчә күрчү әлифбасында 32-чи һарфин («х»-нин адыны² вә вахт, мүддәт, заман анлајышларыны билдирән мәншәчә күрчү сөзү «хани»јә ујғун кәләрәк омонимлә тәшкил едир. Гојуччулуғ вә малдарлыға аид олан «дөл» сөзү күрчү дилиндә өз семантик мәнәсыны сахласа да, фонетик дәјишликјә уғрајат «доли» шәклиндә ишленир. Гејд етмәлијик ки, «дөл» сөзү күрчү дилинә кечмәмишдин һәм дилдә «дөл» мәнәсыны верән «извеба» сөзүнү сонрала Азербайжан дилиндән алынған «дөл/доли» сыхышдырмышдыр.⁴ Мүасир күрчү дилиндә «извеба» јох, «дөл» ишләдилер. Бу да Азербайжан дилинин кениш тәсир даирәсинә малик олдуғуну көстәрән фактлардан биридир. Дөл мәнәсыны верән «доли» сөзү «буғданын бир нөвү» вә «чалғы әләти» мәнәларында ишләнәрәк күрчү дилиндә лексик омоним тәшкил едир.

Лухарыда дејилдији кими, күрчү дилинин өз сөзләри илә Азербайжан дилиндән күрчү дилинә кечмиш бәзи сөзләр мүасир күрчү дилиндә лексик синонимләр дә јарада билер

¹ Бах: А. Н. Грузинскиј ССР, Труды языкознания; серия восточных языков, II, Сборник статей под редакцией Г. В. Серетели, Тбилиси, 1957, сәһ. 208.

² Күрчү дилинин изаһлы лүгәти, Арн. Чикобаванын үмуми редакторлуғу алтында (күрчүчә), VIII ч., Тбилиси, 1964, сәһ. 1329

³ Јенә орада, сәһ. 1329.

⁴ Бах: Труды института языкознания, серия восточных языков, II, Тбилиси, сәһ. 214.

Мисал үчүн; «тәнбәки» (әдәби дилимиздә «түтүн») сөзүнә нәзәр салағ. Әввәлә «тәнбәки» рус, әрәб, фарс, франсыз вә с. дилләрдәки кими күрчү дилинин лексик тәркиби үчүн дә алынмадыр. XVIII әср күрчү лексикографы С. С. Орбелиани дә «тәнбәки»нин күрчү дили алынма сөз олдуғуну етираф едир. Икинчи, «тәнбәки» кечдији дилләрдә, о чүмләдән рус вә франсыз дилләриндә «табак», әрәб дилиндә «түмбақ», «тйбғ» фарс дилиндә «тәнбаку», күрчү дилиндә исә «тамбако» шәклиндә ишләнәр. Учүнчү, «тәнбәки» хүсуси исмин үмуми исим кими ишләнмиш формасыдыр; белә ки, тәнбәки биткиси илк дәфә Шимали Америкадакы Табако адаһындан дүнјанын башга јерләринә јайылмыш вә беләликлә, һәмин јерин ады әсасында формалашмышдыр.

Марағлыдыр ки, «тәнбәки» сөзү илә јанашы, күрчү дилинә «түтүн» сөзү дә кечмишдир. Умумијјәтлә, бу мәнә илә әлағәдар синонимик чәркә күрчү дилиндә дөрдсөзлүдүр. Белә ки, синонимик чәркәнин 1-чи сөзү Табако адасынын ады илә бағлы олан сөздән, 2-си, Азербайжан (түрк мәншәли), 3 вә 4-сү исә күрчү дилинин өз лексик ваһидләриндән ибарәтдир: «тамбако»-«тутуни»-«секо»-«ғларча».

Ону да гејд едәк ки, «түтүн» (күрчүчә «тутуни») күрчү дилинә әдәби дилимиздән кечмишдир. Күрчүчә һәмин сөзүн синоними кими ишләнән «танбако» (тәнбәки) сөзү дә, чох еһтимал ки, күрчү дилинә мәнәз Азербайжан дили васитәсилә кәлмиш вә һәмин дилдә мүәјјән фонетик дәјишликјә уғрамышдыр.

Азербайжан вә күрчү сөзләри васитәсилә күрчү дилиндә јаранан синонимләрә аид башга мисаллар да көстәрмәк олар: мәсәлән «башлуғи» (башлығ),—«кабалахи»—«чабалахи»; «туречи» (турач) —«какеби»; «чалма» (чалма) —«каухи»; «чакучи» (чәкич) —«квери»—«санги»; «чобани» (чобан) —«метсхваре» —«мтскемси» вә с. Мүасир күрчү дилиндә синонимик чәркәнин һәр ики тәрәфи Азербайжан («буғлама/буғлама» «говурма/каурма»), јахуд бир тәрәфи Азербайжан, дикәр тәрәфи исә әрәб-фарс сөзләриндән ибарәт олур.

Умумијјәтлә, мүасир күрчү дилиндә миндән артығ Азербайжан (түрк мәншәли) сөзү ишләнир ки, онлардан да бәзиләри лексик омоним вә синонимләрин әмәлә кәлмәсиндә јахындан иштирак едир.

Тәбрик едирик

**АЗЭРБАЙЧАН ССР ДӨВЛӘТ МҮКАФАТЫ ЛАУРЕАТЫ,
ФИЛОЛОЖИ ЕЛМЛӘР ДОКТУРУ, ПРОФЕССОР
СӘЛИМ ЧӘФӘРОВ**

Һөрмәтли профессор Сәлим Чәфәров! Мәчмүәмизин редакция һеҗәти чохминли охучуларымыз адындан Сизи анадан олмагынызын 70, елми-педагожи фәалијјәтнинизин 50 иллији мүнәсибәтилә үрәкдән тәбрик едир.

Сиз, мөһтәрәм алим, тәкчә көркәмли бир дилшүнас кими дејил, һәм дә Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә адлы-санлы бир тәдгигатчы кими мәшһурлашмысыныз. Илләрдән бәридир ки, јүз минләрлә шакирдин тәллим-тәрбијәсиндә Сизин јаздыгыныз дәрсликләр дә мүнһүм рол ојнајыб. Үмүмијјәтлә, орта мәктәпләр үчүн дәрслик јаратлајыгдыр.

маг саһәсиндә зәнкин тәчрүбәниз вә хидмәтләриниз тәдгирә лајыгдыр.

Фәрәһли һалдыр ки, Сиз орта мәктәпләр үчүн дәрслик јазмагла јанашы, һәм дә Азәрбајчан дилинә анд бир сыра програм вә дәрсликләрин елми редактору олмуш, методик әсәрләринизлә бу фәннин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк саһәсиндә дә чох-чох фајдалы ишләр көрмүшсүнүз.

Һөрмәтли Сәлим мұәллим! Методика саһәсиндәки фәалијјәтиниздән данышаркән гејд етмәмәк олмас ки, Сиз узун илләрдән бәри Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији нәздиндәки тәдрис-методика шурасынын Азәрбајчан дили тәдриси методикасы бөлмәсинин үзү кими дә һәмишә орта мәктәблә бағлы олмуш, ән мүнһүм методик сәнәдләрин, әсәрләрин мұзакирәсиндә фәал иштирак етмишсиниз. Үмүмијјәтлә, Сиз дил

практикасы илә бағлы елә тәдгигатчылардан, елә алимләрдән-линиз ки, адыныз минләрлә мұәллимә чох јахындыр, доғмадыр, әзиздир.

Дилчилик саһәси илә јанашы, Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы саһәсиндә кәнч кадрларын јетишмәси вә инкишафында да Сизин хидмәтләриниз аз олмајыб. Бу саһәдә чалышан кәнч елми ишчиләр, аспирантлар Сизин мәсләһәтләриниздән, әмәли көмәјиниздән чох фајдаланмыш, чох шеј өјрәнмишләр.

Һеч шүбһәсиз ки, орта мәктәпләр үчүн мұәллим кадрларын һазырланмасында Сизин иштиракыныз вә хидмәтләриниз даһа бөјүкдүр. Тәсадүфи дејил ки, нечә-нечә илләрдән бәри орта мәктәбдә мұәллим ишләјән јетишдирмәләриниз арасында инди дә али мәктәпләрдә охудуғунуз мұһазирәләрин орижи-налығы, дәрин мәзмуну һаггында тез-тез сөһбәтләр кедир.

Һөрмәтли Сәлим мұәллим! Сизи шанлы јубилејиниз мүнәсибәтилә бир даһа тәбрик едир вә халгымызын мәдәнијјәт тарихиндә тәкчә көркәмли бир алим кими дејил, һәм дә Гафгазын узунөмүрлү вәтәндашларындан бирн кими фәхри јер тутмагынызы арзулајырыг.

**МҮӘЛЛИМЛӘРИМИЗИН АҒСАГГАЛЫ, СОСИАЛИСТ
ӘМӘЛИ ГӘҲРӘМАНЫ ЗӘРБӘЛИ СӘМӘДОВ.**

Һөрмәтли ЗӘРБӘЛИ мұәллим!

Республикамызын јүз минлик мұәллим ордусу Сизи анадан олмагынызын 70, педагожи фәалијјәтинизин 50 иллији мүнәсибәтилә үрәкдән тәбрик едир.

Илк тәһсилиниз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмамышдан әввәл баша вурдугдан сонра халгымыза сәдәт бәхш едән Октябр ингилабы башга кәнчләр кими Сизин дә кәләчәк һәјат јолунузу ишыгландырды. Сиз сәнәтләр ичәрисиндә ән шәрәфлисн һесабуланан, кәнч нәслә тәһсил

вә тәрбијә верән мұәллимлији өзүнүзә әмүр јолдашы сечдиниз. 50 илдир ки, гәлбән бағландығыныз мүгәддәс мұәллим адыны бөјүк мәтанәтлә вә шәрәфлә доғрулдурсунуз. Кәнчләримизи елмин сирләринә даһа дәриндән јијәләндирмәк, онларын дунјакөрүшүнүн һәртәрәfli инкишафы вә формалашмасы үчүн, балаларымызын сағ әгидәли, вәтәнпәрвәр вә жүксәк амаллар уғрунда мүбариз кими јетишмәләри үчүн даим нарахатлығ кечирир, тәлим вә тәрбијәнин мөвчуд олан бүтүн үсул вә васитәләриндән бачарыгла, јарадычылыгла истифадә едирсиниз. Индијәдәк үч жүздән артығ чап етдирдијиниз мөгаләләр вә китаблар, радио вә телевизиядакы чыхышларыныз бу нарахатлығын вә ахтарышларын нәтичәсидир.

Мәһз буна көрә дә тәлим вә тәрбијә вердијиниз минләрлә кәнч, мәктәбләримизин педагожи коллективләри Сизи һәм меһрибан вә гајғыкеш мұәллим, һәм дә бачарығлы методист вә бир сыра китабларын мұәлифи кими таныјырлар.

Партија вә һөкүмәтимиз Сизин шәрәfli мұәллим әмәјинизи жүксәк гијмәтләндирмишдир. Синәниниз бәзәјән ики Ленин ордени, ики «Шәрәф нишаны» ордени, үч медал, «Габагчыл маариф хадими» дәш нишаны вә башга мұкафатлар зәһмәтинизин бәһрәсидир. Сиз балаларымызын тәлим-тәрбијә ишләрини ичтиман фәалијјәтинизлә сых әлағәләндирисиниз. Шәрәfli мұәллим адыны ләјагәтлә, намусла доғрултдуғунуз үчүн Сизә 1960-чи илдә республикамызын әмәкдар мұәллими фәхри ады верилди. 1968-чи ил исә Сизин һәјәтинызда силинмәз исләр бурахды. һәмин илдә ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин фәрманы илә Сиз Сосиалист Әмәји Гөһрәманы кими жүксәк вә шәрәfli ада лајиғ көрүлдүнүз. һазырда Бақы шәһәр Советинин депутаты оларағ өз сечиләринизин етимадыны доғрултмаға чалышырсыныз.

Әзиз ЗӘРБӘЛИ мұәллим! 37 илдир ки, Бақынын Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 №-ли мәктәбиндә фәдакарлығла чалышырсыныз. Арзумуз будур ки, јүз иллијиниздә дә һәмин мәктәбин коллективи Сизи тәбрик етсин.

Һөрмәтли ЗӘРБӘЛИ мұәллим! Сиз ејни заманда мәчмүәминин ән фәал мүхбирләриндән бири вә редаксия һејәтинин үзвүсүнүз.

Мәчмүәминин кениш охучулары адындан Сизи бир даһа үрәкдән тәбрик едир, Сизә мөһкәм чансағлығы, узун өмүр вә балаларымызын тәлим-тәрбијәси ишиндә јени-јени мұвәфәғијәтләр арзулајырығ.

Рәјләр вә хүласәләр

ДӘРСЛИКЛӘРДӘ ЗӘРФИН МӘ'НА НӨВЛӘРИНӘ АИД МУБАҢИСӘЛИ БИР МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА

Гүдрәт ТАЛЫБОВ

филологи елмләр наμισәди, Һ. Зәрдаби адына Кировабад ПИ-нин досенти

Мә'лумдур ки, VI синифдә зәрфин тәдрисинә верилән үмуми вахтын бир сааты сәбәб-мәгсәд зәрфинин өјрәнилмәсинә ајрылыр.

Нәзәри дилчиликдә гејд олундуғу кими, зәрфләр фе'лләндәрә олунан һәрәкәтин әләмәтини билдирән мүстәғил нитг һиссәсидир. Демәли, бу нитг һиссәси билаваситә һәрәкәтлә бағлы олуб, онун әләмәтини вә вәзијјәтини мејдана чыхарыр. Зәрф өзүнүн лексик мә'насына, синтактик вәзифәсинә вә морфоложи элементләринә көрә фәрғләnmәклә јанашы, мұәјјән мә'на нөвләринә дә бөлүнүр; һәрәкәтин ичра тәрзини, заманыны, јерини вә кәмијјәтини билдирир. Мәһз бурадан да зәрфин мә'на нөвләри аңлајышы мејдана чыхыр.

Индијәдәк дилчилијимизә даир чап олунмуш әсәрләрдә зәрф вә онун мә'на нөвләри һаггында кениш бәһс олунмушдур. Лакин, ачығыны дејәк ки, зәрфин мә'на нөвләри мәсәләси һәлә дә елми чәһәтдән дәғигләшмәмиш галмагдадыр. Буна көрә дә һәмин мөвзунун тәдриси просесиндә гаршыја мұәјјән чәтинликләр чыхыр.

Али мәктәбләр үчүн јазылмыш «Мүасир Азәрбајчан дил»¹ дәрслији мүстәсна едилсә, бу дилә аид дикәр дәрслик вә мөгаләләрин әксәријјәтиндә сәбәб (мәгсәд) зәрфиндән, зәрфләрин мә'нача бешинчи нөвү кими бәһс едилир. Бурада гаршыја белә тәбии суал чыхыр: доғруданмы зәрфин мә'на

¹ М. Һүсејязадә. Мүасир Азәрбајчан дили (Морфоложија), «Маариф» нәшријјаты, Бақы, 1973.

нөвләри сырасына сәбәб-мәгсәд адлы нөв дә дахилдир? Дилмиздә, һәгигәтән, белә бир зәрф вармы?

Бу суаллара чаваб вермәк үчүн индијәдәк зәрфә верилән грамматик тәрифә вә фикри исбат етмәк мәгсәдилә кәтирилән мисаллара мурачиәт етмәк кифајәтдир.

VI синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә охујуруг: «Зәрфләр һәрәкәтин... сәбәб-мәгсәдини билдирир; мәсәлән, Әсир горхудан титрәјирди. Көрүндүјү кими, дәрсликдә өмрү чох узадылмыш бу чүмләдә сәбәб-мәгсәд зәрфи ады илә изаһ едилән горхудан сөзү фикри әсла сүбүт етмир. Бу сөз синтактик чәһәтдән фе'ли хәбәрлә әлагәјә кириб (идарә әлагәсинә) нијә? нә үчүн? суалларына чаваб вермәклә, сәбәб (мәгсәд) зәрфлији функцијасыны кәсб едир. Лакин бу вәзијјәти ејни илә морфоложи тәһлилә аид етмәк олмаз. Фикримизи конкретләшдирмәк үчүн ашағыдакы чүмләләрнин синтактик вә морфоложи тәһлилинә диггәт јетирәк (мүгајисәли):

1) О, булаға су кәтирмәјә кетди.

2) Әсир горхудан титрәјирди.

Синтактик тәһлил: нә етди?— кетди (хәбәр), ким (кетди)? — О (мүбтәдә), һараја? —булаға (јер зәрфлији), нијә? нә үчүн? (нә сәбәбә? нә мәгсәдлә?) —су кәтирмәјә (сәбәб-мәгсәд зәрфлији). О кетди (узлашма әлагәси); булаға кетди, су кәтирмәјә кетди (идарә әлагәси).

Нә едирди?—титрәјирди (хәбәр); ким (титрәјирди)?— әсир (мүбтәдә), нијә? нә үчүн? (нә сәбәбә?) (титрәјирди)?— горхудан (сәбәб зәрфлији). Әсир титрәјирди (узлашма әлагәси); горхудан титрәјирди (идарә әлагәси).

Морфоложи тәһлил: ким?—о (әвәзлик), нә?—булаг (исим), нә? —су (исим), нә етмәк?— кәтирмәк (мәсдәр), нә етди?— кетди (фе'л).

Ким?—әсир (исим), нәдән? — горхудан (исим), нә едирди?—титрәјирди (фе'л).

Зәннимизчә, әлава изаһата еһтијач галмыр. Демәк лазымдыр ки, VI синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә сәбәб-мәгсәд зәрфи ады алтында верилән мисалларын һеч бири мәгсәд билдирмир (горхудан, сәс-күјдән, гәсдән, билә-билә). Һәмнин мисаллардан үчү (горхудан, сәс-күјдән, гәсдән) исим, бири исә (билә-билә) әслиндә фе'ли бағлама олуб (биләрәк, биләрәкдән) тәрз-һәрәкәт зәрфи кими дә ишләнә билир.

Дәрслијин 218-чи чалышмасында тәләб олунур ки, чүмләләр охунсун вә орадакы зәрфләрнин мә'на нөвләри кәстәрилсин. Тәәссүф ки, орада сәбәб-мәгсәд адлы зәрфи исбат едән бирчә мисал да јохдур (ирәли, тез-тез, саға-ола, инди, јаваш-јаваш, бир ан, диггәтлә, чох тездән, јан-јана, бирдән, ағыр-ағыр вә с.).

Ајдындыр ки, дилмиздәки һәр бир нитг һиссәси өз мә'на, форма вә синтактик вәзифәсинә кәрә характеризә олунур. Бу бахымдан мүасир дилмиздә олан зәрфләр һәлә дә формалашма просесини баша чатдырмамышдыр. Мәһз зәрфләрнин белә бир кечичи хүсусијјәти ону тәкчә Азәрбајчан дилиндә дејил, үмумијјәтлә, бир сыра дүнја дилләриндә дә **дикәр** нитг һиссәләриндән фәргләндирир.

Дилчилјимиздә зәрфин елми гојулушу «Мүасир Азәрбајчан дили (Морфолокија)»¹ әсәриндә даһа мәгсәдәүјүндур.

Үмидварыг ки, VI синфин Азәрбајчан дили дәрслијиннин јени нәшриндә «Зәрфин мә'на нөвләри»ндәки гејри-дәгиглик арадан галдырылачагдыр.

ОХУЧУЛАР КОНФРАНСЫ

Партијамызын XXV гурултајы онунчу бешилликдә совет мүәллимләринин гаршысында чох мүһүм вә шәрәфли бир вәзифә гојмушдур.

Башга ихтисас саһибләри кими, Азәрбајчан дили вә әдәбијјәти мүәллимләри дә партија вә һөкүмәтимизин гәрарларыны һәр бир мәктәблијә чатдырыр, онлара мә'нәви зәккилик, әхлаги сафлыг кими нәчиб кејфијјәтләр ашылајыр. Белә бир зәрурәтдән ирәли кәләрәк мүәллимләр габагчыл тәчрүбәјә јијәләнмәкдә мүасир тәлим үсулларыны јарадычы сурәтдә тәتبиг едирләр. Бу бахымдан республикамызда мүәллимләрә фајдалы елми-методики көмәк кәстәрән мәчмүәләр («Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавәләр) һәмншә марағлы музакирә объектинә чеврилir. Азәрбајчан ММТИ-нин тәшәббусу илә кечән илин сонларында «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмүәсинин музакирәсинә һәср олунмуш конфранс да буна јахшы нүмунә ола биләр.

Охучулара мә'лум олдуғу үзрә, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмүәсин 20 плдән артыгдыр ки, нәшрә башламышдыр. Бу илләрдә-онун сәһифәләриндә ана дили вә әдә-

¹ М. Гүсәјзадә, Һәмнин әсәри, сәһ. 258.

бијатун тәдрис мәсәләләринә аид јүзләрлә елми-методики мәгалә чап олунмушдур. Мүәллимләр бу мәчмуәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијатун тәдрисиндә гаршыја чыхан четинликләрә, тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләринә, һабелә дилчилик вә әдәбијатшүнәслыг елмләринин ән актуал проблемләринә даир мәгаләләрә тәсадүф етмишләр. Сон илләрдә исә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәси өз фәалијјәт диапозонуну даһа да кенишләндирмиш, бир сыра јени рубрикалар ачмышдыр. Белә ки, «Методика вә тәчрүбә», «Рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили», «Бәдин әсәрләрин дили», «Нәзәри гејдләр», «Дидактик материаллар», «Иш јолдашларымыз» вә с. рубрикалары алтында чап олунан мәгаләләри мүәллимләр һәвәслә охујублар. Марағлы чәһәтдир ки, республикамызын көркәмли алимләриндән Сәлим Чәфәрәв, Ағамуса Ахундов, Бәшир Әһмәдов, Гуламһүсәјн Бегдели вә башгалары редаксија илә мүнтәзәм әләгә сахлајыр, мүәллимләрин еһтијач вә тәләбләрини өдәјән мәгаләләрлә чыхыш едирләр.

Азәрбајчан ММТИ-нин кабинет мүдири, филологи елмләр намизәди Әләддин Әлијев конфрансда мәнз мәчмуәнин сон илләрдәки фәалијјәти барәдә охучулара даһа кениш мәлүмат верди.

Конфрансда иштирак едән мүәллимләрдән Чабир Халидов (Саатлы), Чамал Искәндәрәв (Сабирабад), Ајбәниз Гәсәнова (Зәрдаб), Дөврүш Әләкбәрәв (Күрдәмир), Мираға Мухтарәв (Астара), Илһам Пәнаһов (Көјчәј), Султан Манәфов (Нефтчала), Рунәнкиз Валәһова (Варташен) вә башгалары чыхыш едәрәк мәчмуәнин фәалијјәтиндән чоһ фәјдаландығларыны билдирдиләр вә ејни заманда арзуларыны да гејд етдиләр.

Филологи елмләр доктору Гуламһүсәјн Бегдели охучуларын хаһиши илә әруз вәзининин бәзи хүсусијјәтләри һагғында данышды.

Музакирәдә мәчмуәнин редактору Ә. Әфәндизадә мәчмуәнин кәләчәк планларындан данышды, мүәллимләрин суалларына чаваб верди.

А. Еминов.

Сизин китаб рәфиниз

Б. ӘһМӘДОВ. V СИНИФДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИ

«Маариф» 1977

«Маариф» нәшријјаты проф. Б. Әһмәдовун «V синифдә Азәрбајчан дили дәрсләри» адлы китабыны чап етмишдир. Бу методик вәсаитдә «IV синифдә кечилмишләрин тәкрары», «Лексиколокија», «Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы» вә «Морфолокија» бәһсләринин тәдрисиндә шакирдләрә вериләчәк билик вә бачарығларын һәчми, нәзәри мәлүмат вә чалышмаларын характери, мәгсәди вә кечиләчәк саатларын мигдары, һабелә һәмин саатларда мүәллимин апарачағы ишләрин мазмуну әһатә едилир. IV синифдә кечилмишләрин тәкрары бәһсиндә бир сыра метод вә пријомларын (аналитик-синтетик вә ресептив-продуктив метод, лүгәт еһтијатыны зән-кинләшдирмәк, үслуби вәрдишләри инкишаф етдирмәк, тәфәккүр вә интг инкишафы, фонетика вә грамматика, орфография вә дурғу ишарәләринин мәннимсәдилмәси метод вә пријомлары) хүсусијјәтләри әтрафлы шәрһ олунур.

Вәсаитдә фонетика, лексиколокија, сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы, морфолокија вә синтаксисин тәдрисиндә мүәллимләр үчүн әләвә нәзәри мәлүматлар верилир, лингвистик аңлајышларын дифференсиазија вә интеграсија едилмәси, мәктәбдә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмајан мәсәләләрдән һансылары өјрәтмәјин мүмкүн вә лазымлы олдуғу, IV вә V синиф шакирдләринин алдығы (вә ја алмалы олдуғу) биликләр схемләр шәклиндә әјаниләшдирилир. һәмчинин дәрсликдә өз әксини тапан бир сыра јени вә мүбәһисәли мәсәләләрин һәл-

ли (сабит сөз бирләшмәләриндән ибарәт фе'лләрин садә вә мүрәккәблии, мүрәккәб адларла мүрәккәб сөзләрин фәргһи вә с.) дә мүүллиф тәрәфиндән конкрет шәкилдә ајдынлашдырылыр. Бир сыра нитг һиссәләринин ошар вә фәргһли чәһәтләри мугајисә едилир, һәр бир бөлмәнин сонунда һәмнин бәһсә даир верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләрин нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәдилә элавә тапшырыгылы јохлама имла мәтнләри верилир, рабитәли нитгин инкишафы вә јохлама јазы ишләринин апарылмасы методикасы да көстәрилир.

Башга дәрсликләрә јазылмыш методик рәһбәрликләрдән фәргһли олараг, бу методик вәсаитдә ајры-ајры бөлмәләрлә әлагәдар јалныз мүүлликләр үчүн нәзәрдә тутулмуш нәзәри мә'луматлар да өз әксини тапыр ки, буну китабын мәзијјәти кими гијмәтләндирмәк, тәгдир етмәк лазымдыр.

Вәсаитдә програм вә дәрсликдәки материалларын тәдриси илә әлагәдар мүфәссәл методик көстәришләр верилмиш, гаршыда дуран конкрет вәзифәләр, V синиф Азәрбајчан дили дәрслијинин әсас хусусијјәтләри ачылмыш, өјрәдилән дил һадисәләринин маһијјәти, шакирдләрин әгли фәалијјәти вә мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәсинә хусуси диггәт јетирлимишдир. Бүтүн бу мәсәләләрин һәллиндә совет мәктәбинин гаршысында гојулмуш букүнкү тәләбләр, педагогика, психологика вә дилчилик емләринин сон наилијјәтләри вә мүүллифин апардыгы тәдгигатлар әсас көтүрүлмүшдүр.

Ф. Бәсәнов.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР. «Маариф». 1977

«Маариф» нәшријјаты V синифләр үчүн «Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар» адлы китабы чапдан бурамышдыр. Вәсаити Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шә'бәсинин баш елми ишчиләриндән Әзиз Әфәндизадә, Әһмәд Қәлбәлијев, Сабир Ваһидов вә Назим Әһмәдов һазырламышлар. Вәсаит методик көстәришләри әһәтә едән киришдән «Дургу ишарәләри» «Орфография», «Нитг мәдәнијјәти», «Рабитәли нитгин инкишафы» адлы бөлмәләрдән ибарәтдир.

Вәсаитдә верилмиш карточкалар V синфин програм материалына ујгун олуб, бир нөв, дәрслији тамамлајыр. Даһа

јох, шакирдләрлә фәрди вә фәрди-груп үзрә иш апармаг үчүн мүүллимә материал верир.

Китабда дургу ишарәләри, орфографияја һәср едилмиш карточкаларла шакирдләрин јазылы нитгләрини инкишаф етдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үзрә апарылачаг ишләр өн план чәкилмишдир. Һәмнин карточкалардакы чалышмалар баснәтәснлә дургу ишарәләриндән јерли-јериндә вә дүзкүн истифадә етмәк, сөзләрин јазылышына анд кечилмиш гајдалары бир даһа јада салмаг вә үмумиләшдирмәк мәгсәди дашыјыр.

«Нитг инкишафы» бөлмәси үзрә тәртиб едилмиш чалышмалар нитг мәдәнијјәти вә үслубијјатла бағлы вәрдишләри мөһкәмләндирмәк үчүн нәзәрдән тутулмушдур. Одур ки, мүүлликләр бу чалышмалардан мүүјјән олунмуш конкрет мөвзуларын тәдрисиндә дејил, ил боју истәнилән мөгамда истифадә едә биләрләр.

Нәһәјәт, «Рабитәли нитгин инкишафы» адлы сонунчу бөлмәдә мүхтәлиф характерли иншалара анд чалышмалар верилмишдир.

Дидактик материаллар бирүзлү бурахылмышдыр. Бу һәмнин вәсаитдән мәһз карточкалар шәклиндә истифадә олунмасыны тә'мин едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу типли вәсаит илк дәфәдир ки, нәшр олунур. Она керә дә мүүлликләримиз һәмнин вәсаитин кириш һиссәсини диггәтлә нәзәрдән кечирмәли вә истифадә јолларыны әтрафлы өјрәнмәлидирләр.

Үмидварыг ки, һәмнин вәсаит Азәрбајчан дили тә'лиминин сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәкдә мүүлликләрин көмәјинә чатачаг, онларын тә'лим имканларыны даһа да кенишләндирәчәкдир.

Ә. Аббасов.

Ә. Ч. ШҮКҮРОВ, А. М. МӘҺӘРРӘМОВ. ГӘДИМ ТҮРК ЈАЗЫЛЫ АБИДӘЛӘРИНИН ДИЛИ. В.И. Ленин адына АПИ-нин нәшри, 1977

Совет түркологика елминин һазыркы инкишаф сәвијјәсин Азәрбајчан түркологларынын да гаршысында даһа актуал вә вачиб мәсәләләр гојмушдур. Һәмнин мәсәләләрдән бири түрк

халларынын гәдим жазылы абидәләринин дилинин тәдгигинә һәср олунмуш мүкәммәл тәдрис вәсаитинин һазырланыб Азәрбајчан дилиндә чап етдирилмишир. Бу мә'нада В. И. Ленин адына АПИ-нин досентләри Ә. Шүкүров вә А. Мәһәррәмөвун али мәктәбләрин филологи факултә тәләбәләри үчүн жаздыглары «Гәдим түрк жазылы абидәләринин дили» адлы вәсаит сон дәрәчә тәдирәләјигдир.

Әсәр үч һиссәдән ибарәтдир. Илк фәсил гәдим үмүмтүрк жазылы абидәләринин өјрәнилмәси тарихинә һәср едилмишир. Бурада үмүмбәшәр мәдәнијјәтинин ән илкин вә мүһүм наилијјәтләриндән һесаб олунан гәдим түрк вә ујғур әлифбаларынын хүсусијјәтләриндән (фонетик хүсусијјәтләр, аһәнк гануну, лүғәт төркиби) бәһс олунур, бу әлифба илә жазылмыш китабәләрин үмуми вә бир-бириндән фәргли чәһәтләрин арашдырылыр. Нәмин бөлмәдә ајры-ајры абидәләрин фото-факсемилеси илә јанашы, онларын транскрипсиясы верилмиш, гәдим мәтнләрин мүасир Азәрбајчан дилиндә тәрчүмәси көстәрилмишир.

«Гәдим түрк жазылы абидәләринин морфолокијасы» адланан икинчи фәсилдә нитг һиссәләри тәдгиг едилмишир. Мүәллифләр нәмин категоријалары гәдим жазылы материаллар әсасында чох дәгиг вә әһатәли шәкилдә арашдырмышлар. Елә буна көрә дә китабы вәрәгләдикчә охучу абидәләрин мүасир дилимиз бахымындан фәргли вә охшар чәһәтләрини асанлыгла ајыра билир.

Әсәрин ән мараглы һиссәләриндән бири олан «Лүғәт» бөлмәсиндә гәдим жазылы абидәләрдә ишләнмиш лексик вәһидләрин сөзлүјү верилмишир. Бурадакы «билик», «боғаз», «билмәк», «ешитмәк», «јағы», «јаратмағ», «јаш», «јурт», «кичик», «көнүлсүз», «оғлан», «оғул», «севинч», «сөзләшмәк», «узун» вә с. кими онларла сөз V—X әсрләрдә жазылмыш гәдим китабәләрин бир чох чәһәтдән бүкүнкү дилимизлә сәсләшдијини өјани шәкилдә көстәрир.

«Гәдим түрк жазылы абидәләринин дили» әсәри һәм дилчи мүтәхәссисләр, һәм тәләбәләр, һәм дә мүәллимләр үчүн фәјдалы вәсаитдир.

Ф. Әһмәдов.

И. БАЈРАМОВ. ГРАММАТИК ЧАЛЫШМАЛАРЫН ТИПЛӘРИ ВӘ ОНЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ МЕТОДИКАСЫ. В. И. ЛЕНИН АДЫНА АПИ-НИН НӘШРИ, 1977

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндән нәзәри мә'луматларын практик ишлә, вәрдишләрин формалашмасы илә мөһкәм әлағәләндирилмәси вә бу мәсәләнин нитг инкишафы, грамматика, орфографија вә дурғу ишарәләринә аид чалышмалар системиндә әсас јер тутмасы јени програмда хүсуси гејд едилмишир. Буна көрәдир ки, Азәрбајчан дилинин өјрәнилмәсинә ајрылмыш саатларын бөјүк һиссәси практик ишләрин—чалышмаларын апарылмасына һәср едилир.

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти И. Бајрамовун «Грамматик чалышмаларын типләри вә онларын апарылмасы методикасы» адлы методик китабчасы мөвчуд програмын бу мүһүм тәләбләрини әсас тутур. Бу исә, һәр шејдән әввәл, морфолокија үзрә спесифик дил фактларынын дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси вә һәмчинин бу фактларын мөнимсәнилмәсинә хидмәт едән чалышмаларын мәгсәдујғун сечилмәси илә, диггәти чәлб едир. Китабчанын мараглы чәһәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, орада морфолокијанын тәдрисиндә тәтбиғ олунан чалышмаларын елми тәснифаты верилмиш вә бунларын апарылмасы методикасы көстәрилмишир.

Мүәллиф нәмин чалышмалар системини ашағыдакы кими тәгдим едир: 1) шакирдләрин морфолокијадан әлдә етдикләри биликләри мөһкәмләндирмәк вә морфоложи мөфһумларын формалашмасы мәгсәднлә апарылан чалышмалар; 2). тәтбиғ характерли чалышмалар; 3) мүгајисә характерли чалышмалар; 4) јарадычы чалышмалар; 5) морфолокија илә орфографијанын әлағәсини тә'мин едән чалышмалар, јахуд морфоложи-орфографик чалышмалар; 6) морфолокија илә лексиканын әлағәсини тә'мин едән чалышмалар, јахуд лексик-морфоложи чалышмалар; 7) нитг инкишафы мәгсәднлә апарылан чалышмалар; 8) үмумиләшдиричи вә тәқрар характерли чалышмалар; 9) морфоложи-синтактик чалышмалар.

Гејд едәк ки, вәсаитдә бу чалышма нөвләринин һамысы үчүн һәм үмуми чәһәтләр көстәрилир вә һәм дә онлардан һәр биринин спесифик хүсусијјәтләри кениш шәкилдә изаһ

олунур. «Грамматик чалышмаларын типләри вә онларын апарылмасы методикасы» Азәрбајчан дилинин дикәр бөлмәләрини морфолокија илә гаршылыгы элагә вә мүнәсибәтә өјрәнмәк, һабелә бу просесдә шакирдләрни тәфәккүр мүстәгиллијинин инкишафыны тәмин етмәк бахымындан диггәтләјиг вәсаитдир.

Нәтичә етибарилә демәлијик ки, орта мәктәбин Азәрбајчан дили мүәллимләри дәрсә верилән мүасир тәләбләр һәјата кечирмәкдә бу вәсаитдән хејли фәјдалана биләчәкләр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүәллиф, көрүнүр, мүәлјән мүлаһизәләрә әсасланараг китабчада «хәбәр шәкилчиси», «мүрәккәб хүсуси исимләр», «гысалтмалар», «3-чү нөв тәјин сөз бирләшмәләри» кими терминләрдән истифадә етмишиди. Бунлары мүәллимләримиз мөвчуд дәрсликләрдәки «шәхс шәкилчиләри», «мүрәккәб адлар», «мүрәккәб адларын ихтисары», «мүәјјәнлик билдирән тәјини сөз бирләшмәләри» ким ишләтмәји унутмамалыдырлар.

В. Гурбанов.

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор мүавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техникі редактору Јусиф Әлијев.

Чапа имзаланмыш 14/IV-1978-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,4$ кағыз вәреги, 6,61 чап вәреги.

ФГ 09232.

Сифариш 180.

Тиражы 14.396

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.